तत्रत्यो वासनामय एव, नतु पारमार्थिकोऽस्ति । तथाच श्रुतिः इवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति— 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्' इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति आरुक्षमिव गिरिशृंगमद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशः, तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा योधा युध्यन्ते योधै राजा युध्यत इति । अपिच अस्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातंत्र्यं कस्यचित्, अबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति, स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति । विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्। मनोनंतरं पाठाच्च । 'तस्य श्रद्धैव शिरः' इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् । श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः । 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' इति च वाक्यशेषात् । ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । 'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः' इति च श्रुत्यंतरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । नच बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति । सर्वकारकाणामेव स्वस्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं, सा चात्मनः । नच तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति । नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । नचैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसंगः । बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात्कर्तृत्वमप्यात्मनः उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥४०॥

१६ परायत्ताधिकरणम् । सू० ४१–४२ ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥४१॥

यदिदं अविद्यावस्थायामुपाधिनिबंधनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं, तत्किमनपेक्ष्येश्वरं भवति, आहोस्विदीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावत् नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति । कस्मात् ? अपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसंपन्नः

कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति। तस्य किमीश्वरः रिष्याति ? नच लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुहादिवत् ईश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जंतून्संसृजतः ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत, विषमफलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यम्। ननु 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' [१.४.१७] इत्युक्तम्। सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसंभवे। सापेक्षत्वं चेश्वरस्य संभवति सतोर्जंतूनां धर्माधर्मयोः, तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे। तदेव चेत्कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत ? अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत। तस्मात्स्वत एवास्य कर्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तु-शब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते— 'परात्' इति। अविद्यावस्थायां कार्यकरणसंघाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरांधस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात् तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः, तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षसिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः ? तच्छ्रुतेः। यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिष्वीश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते। तथाहि श्रुतिर्भवति— "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति। 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति' इति चैवंजातीयका ॥४१॥

नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां, अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति। नेत्युच्यते—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥४२॥

तु-शब्दः चोदितदोषव्यावर्तनार्थः। कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः, तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति। ततश्चैते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते। जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजेत्पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां व्रीहियवादीनां चासाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः। न सति पर्जन्ये र पुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते, नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापे ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विद-

ध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैष दोषः । परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे, करोत्येव जीवः । कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपिच पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदिति, अनादित्वात्संसारस्येत्यनवद्यम् । कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि 'स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हंतव्यः' इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत । अत्यंतपरतंत्रत्वाज्जीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्प्रतिषिद्धकारिणमपि अर्थेन । ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात् । ईश्वरस्य चात्यंतानपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं, तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसंगश्च, इत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥४२॥

१ अंशाधिकरणम् । सू० ४३–५३ ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥४३॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः । स च संबद्धयोरेव लोके दृष्टो, यथा स्वामिभृत्ययोः, यथा वाग्निविस्फुलिंगयोः । ततश्च जीवेश्वरयोः अपि उपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात्किं स्वामिभृत्यवत्संबंधः, आहोस्विदाग्निविस्फुलिंगवत्, इत्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति । अथवा स्वामिभृत्यप्रकारेष्वेव ईशित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव संबंध इति प्राप्नोति ॥

अतो ब्रवीत्यंश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति, यथाग्नेर्विस्फुलिंगः । अंश इवांशो, नहि निरवयवस्य मुख्योंऽशः संभवति । कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात एव न भवति ? नानाव्यपदेशात् । 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति' इति चैवंजातीयको भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत इत्यत आह— अन्यथा चापीति । नच नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तर्हि

अन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः। तथाहि— एके शाखिनो दाशकितवादिभावं ब्रह्मण आमनन्त्याथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते— 'दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः' इत्यादिना। दाशा य एते कैवर्ताः प्रसिद्धाः, ये चामी दा ाः स्वामिष्वात्मानमुपक्षपयन्ति, ये चान्ये कितवा द्यूतकृतः, ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजंतूदाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्थकरणसंघातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्मत .माह। तथान्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामेव अयमर्थः प्रपंच्यते— "त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः" इति। "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" इति च। 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च अस्यार्थस्य सिद्धिः। चैतन्यं चाविशि जीवेश्वरयोः, यथाऽग्निविस्फुलिंगयोरौष्ण्यम्। अतो भेदाभेदाव माभ्यामंशावगमः ॥४३॥

कुतश्च अंशत्वावगमः—

मंत्रवर्णाच्च ॥४४॥

मंत्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति। अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजंगमानि निर्दिशति। 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति प्रयोगात्। अंशः पादो भाग इत्यनर्थान रम्। तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥४४॥

श्च अंशत्वावगमः

अपिच ॥४५॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते— "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति। तस्मादप्यंशत्वावगमः। यत्तूक्तं स्वामिभृत्यादिष्वे ईशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसि द्ध इति। यद्यप्येषा लोके प्र द्धिः तथापि शास्त्रात्तु अत्र अंशांशित्वमीशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते। निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसंपन्नाञ्जीवान्प्रशास्तीति न किंचिद्विप्रतिषिध्यते ॥४५॥

अत्राह— ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे दीयेन संसारदुःखोपभो-

गेनांशिनः ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात्। यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमांगगतेन दुःखेनांगिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं, तद्वत्। ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्। अतो वरं पूर्वावस्थः सं ार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः स्यादिति। अत्रोच्यते—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥४६॥

यथा जीवः ंसारदुःखमनुभवति, नैवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति प्रतिजानीमहे। जीवो हि अविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा, तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमित्यविद्यया कृतं दुःखोपभोगमभिमन्यते। नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वास्ति। जीवस्यापि आविद्याकृतनामरूपनिर्वृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमानीमित्त एव दुःखाभिमानो नतु पारमार्थिकोऽस्ति। यथाच स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति, तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवति, अहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रं इत्येवं स्नेहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः। ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते— मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति। व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते। तथाहि— पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्संबंधाभिमानिष्वितरेषु च, पुत्रो मृतो मित्रं मृतं इत्येवमाघोषिते, येषामेव पुत्रमित्रादिमत्त्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते, नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनाम्। अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वंतरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति। तस्मान्नास्ति म्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः। प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः। यथा प्रकाशः सौरश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानो अंगुल्याद्युपाधिसंबंधात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते। यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा च उदशरावादिकंपमानात्तद्गते सूर्यप्रतिबिंबे कंपमानेऽपि न तद्वान्सूर्यः कंपते, एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपहिते जीवाख्येंऽशे दुःखायमानेऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते। जीवस्यापि तु दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैव इत्युक्तम्। तथाच अविद्यानिमित्तजीवभावव्युदा ेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति

वेदान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः । तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसंगः ॥४६॥

रन्ति च ॥४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयो यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत इति । "तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः। न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबंधैः स युज्यते । सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः" इति । च-शब्दात्समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचा शीति' इति । 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति च ॥४ ॥

अत्राह— यदि तर्ह्येक एव वैषां भूतानामंतरात्मा स्यात्कथमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति । ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तम् । तद्भेदाच्चानुज्ञापरिहारौ दाश्रयावव्यतिकीर्णावुपपद्येते । किमत्र चोद्यत इति । उच्यते— नैतदेवम् । अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति— 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'मृत्योः मृत्युमा ोति य इह नानेव पश्यति' 'त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवंजातीयकाः । ननु भेदाभेदावगमाभ्यामं त्वं सिद्ध -तीत्युक्तम् । स्यादेतदेवं, यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्याताम्। अभेद एव त्वत्र प्रतिपिपादयिषितो, ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते । नच निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योंऽशो जीवः भवतीत्युक्तम् । तस्मात्पर एवैकः वैषां भूतानामंतरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्या अनुज्ञापरिहारोपपत्तिः । तां ूमः—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत् ॥४८॥

'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यनुज्ञा । 'गुर्वंगनां नोपगच्छेत्' इति परिहारः । तथा 'अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेत्' इत्यनुज्ञा । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्रमुपसेवितव्यमित्यनुज्ञा। शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः। एवंप्रकारौ अनुज्ञापरिहारौ एकत्वेऽप्यात्मनो देहसंबंधात्स्याताम् । देहैः बंधो देह बंधः । कः पुनर्देह धः? देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । द्रष्टा च सा वैप्राणिनाम

गच्छाम्यहमागच्छामि, अहमंधोऽहमनंधो, अहं मूढोऽहममूढ इतीत्येवमात्मिका । न स्याः म्यग्दर्शनादन्यन्निवारकमस्ति । प्राकु म्यग्दर्शनात्प्रततैषा भ्रान्तिः सर्वजंतुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसंबंधकृताद्विशेषादै त्म्याभ्युपगमेऽप्यनुज्ञापरिहारौ अवकल्प्येते । सम्यग्दर्शिनस्तर्हि अनुज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तम् । न । तस्य कृतार्थत्वान्नियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात् । आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन्कथं नियुज्येत । नचात्मा आत्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेत् । न । तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं, तथापि व्योमादिवद्देहाद्यसंहतत्वमपश्यतः एवानो नियोज्यत्वाभिमानः । नहि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः । किमुतैकात्म्यदर्शिनः । नच नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेप्रसंगः । र्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वादभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः । तस्माद्देहसंबंधादेव अनुज्ञापरिहारौ । ज्योतिरादिवत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्यात्परिह्रियते नेतरः यथाच्च प्रकाश एकस्यापि सवितुरमेध्यदेशसंबद्धः परिह्रियते, नेतरः शुचिभूमिष्ठः । यथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैडूर्यादय उपादीयन्ते, भौमा अपि न्तो नरकलेवरादयः परिह्रियन्ते । यथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिगृह्यते, तदेव जात्यंतरे परिवर्ज्यंते तद्वत् ॥४८

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥४९॥

स्यातां नाम अनुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् । यस्त्वयं कर्मफल बंधः स चैकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत, स्वाम्येकत्वादिति चेत् । नैतदेवम् । असंततेः । नहि कर्तुर्भोक्तुश्चात्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबंधोऽस्ति । उपाधितंत्रो हि जीव इत्युक्तम् । उपाध्यसंतानाच्च नास्ति जीवसंतानः । ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥४९॥

आभास एव च ॥५०॥

आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः । न एव ाक्षात् । नापि वस्त्वंतरम् । अतश्च यथा नैकस्मिञ्जलसूर्यके कंपमाने जलसूर्यकान्तरं कंपते, एवं नैकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंबंधिनि जीवान्त य तत बंधः । एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः । आभासस्य चाविद्या-

कृतत्वात्तदाश्रयस्य सारस्याविद्याकृ त्वोपपत्तिरिति । तद्व्युदासेन च पार-मार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । ये ां तु बहव आत्मानस्ते सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । कथम्? बह ो विभवश्चात्मानश्चै-तन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरातिशयाश्च, तदर्थं साधारणं प्रधानं, तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसि द्धिरिति सांख्याः । सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादि माना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानः, तदुपकारणानि चाणूनि मनांस्य-चेतनानि । तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगान्नवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते । ते चाव्यातिकरेण प्रत्येकमात्म ु समवयन्ति, स संसारः । तेषां नवानामात्मगुणानामत्यंतानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां संनिधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसंबंधे सर्वेषां सुखदुःखसं ंधः प्राप्नोति । स्यादेतत् । प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वाद्व्यवस्था भवि ष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथाचानिर्मोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत् ारम् । नहि अभिलषितासिद्धिनिबंधना व्यवस्था शक्या विज्ञातुम् । उपपत्त्या तु कयाचि-द्व्यवस्थोच्येत । असत्या पुनरुपपत्तौ कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं, प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्व्यतिकरः । काणादानामपि यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते, दा आत्मान्तरैरपि नांतरीयकः योगः स्यात्संनिधानाद्यविशे-षात् । ततश्च हे विशेषात्फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःखयोगे सर्वा-त्मनामपि समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥५०॥

स्यादेतत् । अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति । नेत्याह

नियमात् ॥५१॥

बहुष्वात्मसु आकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यंतराविशेषेण संनिहि ेषु मनोवाक्कायैर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपार्ज्यते । सांख्यानां तावत्तदना-वायि प्रधानवर्ति । प्रधानसाधारण्यान्न प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेन आत्ममनः योगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यस्यैवात्मनः इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावादेष एव दोषः ॥५१॥

स्यादेतत् । अहमिदं प्राप्नवानीदं परिहराणीत्थं प्रयतै इत्थं कर-

वाणि इत्येवंविधा अभि ध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्यन्तीति । नेत्याह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥५२॥

अभि ध्यादीनामपि साधारणेनैवात्ममनः योगेन वात्म नि गै क्रियमाणानां यमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुषंग एव ॥५२॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥५३॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन म । संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशे भविष्यति । अतः प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभि ध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । दपि नोपपद्यते । स्मात् अंतर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवात्मानः वंशरीरेष्वंतर्भवन्ति । तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्प्यमानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्म निधावुत्पद्यमानं अस्यैवात्मनो तरेषां इति न नियंतुं शक्यम् । प्रदेशाविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानखदुःखभाजोः कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात् । मानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य भवात् । तथाहि— देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे खदुःखमन्वभूत्तस्मात्प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे, यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते, तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते । न स्याद्यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसंगश्च प्रदेशवादिनः स्यात् । ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेषु अदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोगस्य । वंगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां, दृष्टान्ताभावात् । वद तावत्त्वं के बहवः मानप्रदेशाश्चेति । रूपादय इति चेत् । न । तेषामपि धर्म्यंशेनाभेदाल्लक्षणभेदाच्च । नतु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति । अंत्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् । न । भेदकल्पनाय, अंत्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि विभुत ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ॥५३॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । सू० १–४ ।

था प्राणाः ॥१॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः । चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नाम्नायते, क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामाम्नायते 'अ द्वा इदमग्र आसीत्' 'तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वाव ऋषयः' इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां द्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते— 'यथाग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः वें प्राणाः' इति, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति, 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम्' इति चैवमादिप्रदेशेषु । तत्र तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरानिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । अथवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति । अत उत्तरमिदं पठति—'तथा प्राणाः' इति । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात् । सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणं अतीतानंतरपादान्ते प्रकृतं, तत्तावन्नोपमानं भवति, सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि त्युपमानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति । अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत, यथाऽदृष्टस्य सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानस्य अनियतत्वं, एवं प्राणानामपि र्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति । तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् । नच जीवेन प्राणा उपमीयेरन्सिद्धान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता । प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासिता । तस्मात्तथेत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति । न । उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबंधोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्यजा मुदाहरणम्— 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः वें देवाः र्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इत्येवंजातीयकम् । तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते तथा

प्राणा अपीत्यर्थः । तथा— 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इत्येवमादिष्वपि खादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथवा "पानव्यापच्च तद्वत्" इत्येवमादिषु व्यवहितोपमानसंबंधस्याप्याश्रितत्वात् । यथाऽतीतानंतरपादावुक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः? श्रुतत्वमेव । ननु केषुचित्प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तं, तदयुक्तम् । प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । नहि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते । तस्मात् श्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्प्राणा अप्युत्पद्यन्त इति ूक्तम् ॥१॥

गौण्यसंभवात् ॥२॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति । तत्प्रत्याह— गौण्यसंभवादिति । गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः । नहि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति । प्रतिज्ञाहानिप्रसंगात् । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाम्नायते— 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि। सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः मस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथाच प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति— 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति, 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इति च । तथा 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं वं विदितम्' इत्येवंजातीयकासु श्रुतिष्वेषैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम्? नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' इति मूलप्रकृतेः प्राणादि मस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतत्स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । वियदधिकरणे हि 'गौण्यसंभवात्' इति पूर्वपक्ष ूत्रत्वाद्गौणी जन्मश्रुतिः, असंभवादिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च त्र सिद्धान्तोऽभिहितः इह सिद्धान्तसूत्रत्वाद्गौण्या जन्मश्रुतेर भवादिति व्याख्यातम् । तदनुरोधेन

त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिः, अ भवादिति व्याचक्षाणैः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता ात् ॥२॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥३॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः। यत् जायत इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वप्याकाशादिष्वनुवर्तते। 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्र आकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति। नह्येकस्मिन्प्रकरणे एकस्मिंश्च वाक्ये एकः शब्दः कृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यम्। वैरूप्यप्रसंगात्। तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' इत्यत्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्यते। यत्रापि पश्चात् श्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः बध्यते तत्राप्येष एव न्यायः। यथा 'सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इत्ययमंते पठितो व्युच्चरन्ति-शब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः बध्यते ॥ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥४॥

यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न पठ्यते, तेजोबन्नानामेव च त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात्। तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां, तत्सामान्याच्च वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति। तथाहि— अस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति। तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं, ततो वर्तत एव ब्रह्मप्रभवत्वम्। अथ भाक्तं, तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति चोपक्रमात्, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति चोपसंहारात् श्रुत्यंतरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपंचनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनामिति गम्यते। तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वासिद्धिः॥४॥

२ सप्तगत्यधिकरणम्। सू० ५-६।

स गतेर्विशेषि त्व ॥५॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृ ः। संख्याविषय इदानीं परिह्रियते। तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति। संप्रति कतीतरे

प्राणा इति प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । क्वचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते— ‘ स प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’ इति । क्वचिच्चाष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते ‘अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः’ इति। क्वचि व— “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववांचौ” इति । क्वचिद्दश— “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इति । क्वचिदेकादश— ‘दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः’ इति । क्वचित् द्वादश— ‘सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्’ इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश ‘चक्षुश्च द्रष्टव्यं च’ इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत्प्राप्तम्? सप्तैव प्राणा इति । कुतः? गतेः । यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते— ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’ इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते ‘सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः’ इत्यत्र । ननु ‘प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त’ इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान्प्राणान्गमयतीति । नैष दोषः । पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा, प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति । न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता । कथं सप्तैव स्युः? सत्यमुदाहृता । विरोधात्त्वन्यतमा संख्या अध्यवसातव्या । तत्र स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसानम् । वृत्तिभेदापेक्षं च संख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते ॥५॥

अत्रोच्यते

हस्तादयस्तु स्थितेऽ तो नैवम् ॥६॥

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते— ‘हस्तौ वै ग्रहः कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति’ इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमंतर्भावाच्छक्यते भावयितुम् । हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हीनान्तर्भवति नतु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मंतव्यं स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्तु एकादशैव ते प्राणाः स्युः । था चोदाहृता श्रुतिः— ‘दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः’ इति । आत्मशब्देन चात्रांतः रणं परिगृ ते, करणाधिकारात् । नन्वेकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते । सत्यमुदाहृते । नत्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजा स्ति यदर्थमधि करणं कल्प्ये । शब्दस्पर्शरूप-

रसगंधविषयाः पंच च बुद्धिभेदाः, तदर्थानि पंच बुद्धीन्द्रियाणि। वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाः पंच कर्मभेदास्तदर्थानि च पंच कर्मेन्द्रियाणि। सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम्। तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते— 'मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च' इति। तथाच श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह— 'एतत्सर्वं मन एव' इति। अपिच सप्तैव शीर्षण्यान्प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः। स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते 'द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्' इति। नच तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यंतविजातीयत्वात्। तथा 'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण। नाभिर्दशमीति वचनात्। नहि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति। मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते। क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते, क्वचित्प्रदर्शनार्थम्। तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किंपरमाम्नानमिति विवेक्तव्यम्। कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम्॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना। सप्तैव प्राणाः स्युर्यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते— 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यत्र। ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते, तत्कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति। विशेषितत्वादित्याह। सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्यंता विशेषिता इह प्रकृताः 'स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति' 'एकीभवति न पश्यतीत्याहुः' इत्येवमादिनानुक्रमणेन। प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इति ये निमंत्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्ते एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये। एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्य इति। नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं, कथं सप्तानामेवानुक्रमणम्। नैष दोषः। मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदात् वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः। तस्मात्सप्तैव प्राणा इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽति-

रिक्ताः प्राणाः ीयन्ते 'हस्तौ वै ग्रहः' इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च बंधनभावो, गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बं नेनेति । च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते, शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बंधनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदं ग्रहसंज्ञकं बंधनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथाच स्मृतिः "पुर्य केन लिंगेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन द्धस्य वै बंधो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ।" इति प्राङ्मोक्षात् ग्रहसंज्ञकेनानेन बंधनेनावियोगं दर्शयति । आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं च' इत्यत्र तुल्यवद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति— 'हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानंदयिव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गंतव्यं च' इति । तथा 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति' इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य बलीयस्त्वात् । र्वे ब्राह्मणा भोजयि व्या इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं, सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासंभवात्तु तत्र निमंत्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता । इह तु न किंचित्सर्वशब्दार्थसंकोचने कारणमस्ति । तस्मात्सर्वशब्देनात्र अशेषाणां प्राणानां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥६॥

३ प्राणाणुत्वाधिकरणम् । सू० ।

णवश्च ॥ ॥

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अण श्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसंगात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन्म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात् । तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत् । न । वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेव ह्युप ब्धि ाधनं, वृत्तिरन्यद्वा, तस्यैव नः करणत्वं, ज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापि-

त्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः॥ ॥

४ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् । सू० ८ ।

श्रेष्ठश्च ॥८॥

मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकारः इत्यतिदिशति । तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात् । 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः ? अधिकाशंकापाकरणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मंत्रवर्णो भवति "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास" इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात्प्रागुत्पत्तेः सन्तामिव प्राणं सूचयति । तस्मादजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः । तामतिदेशेनापनुदति । आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातामिति विशेषणात् । 'अप्राणो मनाः शुभ्रः' इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारणसद्भावप्रदर्शनार्थः एवायमानीच्छब्द इति । श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति— 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात् । न चेत्तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणो गुणाधिक्यात्, 'न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्' इति श्रुतेः ॥८॥

५ वायुक्रियाधिकरणम् । सू० ९–१२ ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥९॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति । एवं हि श्रूयते— 'यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति । अथवा तंत्रांतरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तम् । एवं हि तंत्रांतरीया आचक्षते— "सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंच" इति ॥

अत्रोच्यते न वायुः प्राणो नापि करणव्यापारः । कुतः ? पृथ-

गुपदेशात् । वायोस्तावत्प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति— 'प्राण एव ब्रह्मण-तुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च' इति । नहि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत । तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । वृत्तिवृत्तिमतोश्चाभेदात् । नहि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः' इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्तव्याः । नच समस्तानां करणानामेका वृत्तिः संभवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य च अकारकत्वात् । ननु पंजरचालनन्यायेनैतद्भविष्यति । यथैकपंजरवर्तिनः एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः न्तः भूयैकं पंजरं चालयन्ति, एवमेकशरीरवर्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः सन्तः भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति । नेत्युच्यते । युक्तं तत्र प्रत्येकवृत्तिभिरवान्तरव्यापारैः पंजरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पंजरं चालयेयुरिति । तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न भूय प्राण्युरिति युक्तम्, प्रमाणाभावात् । अत्यंतविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां, न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते । तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः । कथं तर्हीयं श्रुतिः 'यः प्राणः स वायुः' इति । उच्यते— वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पंचव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो ना भण्यते, न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रम् । अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥९॥

स्यादेतत् । प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिञ्शरीरे स्वातंत्र्यं प्राप्नोति । श्रेष्ठत्वाद्गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिंद्रियाणाम् । तथाह्यनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते— 'सुप्तेषु वागादिषु प्राण एवैको जागर्ति प्राण एवैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् वृंक्ते प्राण इतरान्प्राणान्रक्षति मातेव पुत्रान्' इति । तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्स्वातंत्र्यप्रसंगः । तं परिहरति

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥१०॥

तु-शब्दः प्राणस्य जीववत्स्वातंत्र्यं व्यावर्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतंत्राणि । तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमंत्रिवज्जीवस्य सर्वार्थकरत्वेनोपकरणभूतो, न स्वतंत्रः । कुतः ? तत्सहशिष्टयादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । सम नवर्मणां च सह शासनं युक्तं बृहद्रथंतरादिवत् । आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन्प्राणस्य स्वातंत्र्यानिराकरणहेतून्दर्शयति ॥१०॥

स्यादेतत् । यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत, विषयान्तरं रूपादिवत्प्रसज्येत । रूपाद्यालोचनादिभिर्वृत्तिभिर्यथास्वं चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपिच एकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः । नतु द्वादशमपरं कार्यजातमधिगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेतेति । अत उत्तरं पठति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥११॥

न तावद्विषयान्तरप्रसंगो दोषः । अकरणत्वात्प्राणस्य । नहि चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । नचास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात् ? तथाहि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु— 'अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरे' इत्युपक्रम्य 'यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठः' इति चोपन्यस्य, प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा, प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसंगं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति । 'तान्वरिः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमव भ्य विधारयामि' इति चैतमेवार्थं श्रुतिराह— 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्' इति च सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । 'यस्मात्कस्माच्चांगात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति' इति, तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति' इति च, प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । 'कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति,

'स प्राणमसृ त' इति च प्राणनिमित्ते जीवस्य उत्क्रान्ति ति दर्श ति ॥११॥

पंचवृत्तिर्मनो व्यपदिश्यते ॥१२॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं, यत्कारणं पंचवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु 'प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा । अपानोऽवाग्वृत्तिः निश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोः संधौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान र्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं सर्वेष्वंगेषु योऽन्नरसान्नय ीति । एवं पंचवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा मन : पंच वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषया मनसः पंच वृत्तयः प्रि द्धाः । नतु 'कामः संकल्पः' इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्येरन् । पंचसंख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पंच ख्यातिरेकः । एवं तर्हि "परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति" इति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पंचवृत्तयः परिगृह्यन्ते "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पंचवृत्तित्वात् मनोवादिति योजयितव्यम् ॥१२॥

६ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरण । सू० १३ ।

अणुश्च ॥१३॥

अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत् । अणुत्वं चेहापि ौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वम् । पंचाभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात् । परिच्छिन्नश्च उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते— 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः मोऽनेन र्वेण' इत्येवमादिप्रदेशेषु । तदुच्यते— आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मनैव एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्यात्मिकेन । अपिच 'समः प्लुषिणा' इत्यादिना ाम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते । तस्माददोषः ॥१३॥

ज्योतिराद्यधिकर ्। ू० १४-१६।

ज्योतिराद्यधि नं तु तदामननात् ॥१४॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्याय प्रभवन्ति, आहोस्विद्देवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते। तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। अपिच देवताधिष्ठिता ां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसंगाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत। अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिः इति। एवं प्राप्ते इदमुच्यते— ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु इति। तु शब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते। ज्योतिरादिभिः अग्न्याद्यभिमानिनीभिः देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते। हेतुं व्याचष्टे— तदामननादिति। तथाह्यामनन्ति— 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादि। अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मना अधिष्ठातृत्वमंगीकृत्योच्यते। नहि देवतासंबंधं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबंधो दृश्यते। तथा 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम्। तथान्यत्रापि 'वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ट्वादिवचनेन एतमेवार्थं द्रढयति। 'स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत ोऽग्निरभवत्' इति चैवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन एतमेवार्थं द्योतयति। सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्या त्या भवति। स्मृतावपि "वागध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्।" इत्यादिना वागादीनां अग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपंचं प्रदर्शितम्। यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। तदयुक्तम्। शक्तानामपि शकटादीनां अनड्डुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात्। उभयथोपपत्तौ च आगमात् वागादीनां देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते ॥१४॥

यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसंगो न शारीरस्येति, तत्परिह्रियते—

प्राणवता शब्दात् ॥ ५॥

तीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणव । कार्यकरणसंघा - स्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां संबंधः श्रुतेरवगम्यते । तथाहि श्रुतिः— 'अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणम्' इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां बंधं श्रावयति । अपिच अनेकत्वात्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिञ्शरीरेऽवकल्पते । एको ह्येवमस्मिञ्शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादवगम्यते ॥१५॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥१६॥

तस्य च शारीरस्यास्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसंभवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च, न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति— 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति' इति । शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबंधः, उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्सतीष्वपि करणानां नियंत्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति ॥१६॥

८ इंद्रियाधिकरणम् । सू० १७–१९ ।

त इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥१७॥

मुख्यश्चैकः इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः । तत्रेदमपरं संदिह्यते— किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणाः, आहोस्वित्तत्त्वान्तराणीति । किं तावत्प्राप्तं, मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः? श्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्संनिधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति— 'हंतास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति । प्राणैकशब्दत्वाच्च एकत्वाध्यवसायः । इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पंच वृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति । कुतः? व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशभेदः? ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वावशि । एकादशे-

न्द्रियाणीत्युच्यन्ते । श्रुतावेव व्यपदेशभेददर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति ह्येवंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते, पृथक्चेन्द्रियाणि । ननु मन ऽप्येवं सति वर्जनमिंद्रियत्वेन प्राणवत्स्यात्, 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत् । स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवद् गृह्यते । प्राणस्य त्विंद्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन्प्राण इंद्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥१७॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः—

भेदश्रुतेः ॥१८॥

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते— 'ते ह वाचमूचुः' इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्य उपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा 'मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत' इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतयः उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥१८॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः—

वैलक्षण्याच्च ॥१९॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्येतरेषां च । सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति । स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः, आप्तास्त्वितरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं, नेन्द्रियाणाम् । विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्य, इत्येवंजातीयको भूयाँल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तम्— 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति, तदयुक्तम् । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः । तथाहि— 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' इति वागादीनींद्रियाण्यनुक्रम्य 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्' इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय 'अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः' इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतं तमनुक्रामति । 'अयं वै नः श्रेष्ठः' इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति । तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु

परिस्पंदलाभस्य प्राणायत्तत्वं, तद्रूपभवनं वा वागादीनां इति मंतव्यं, न तादात्म्यम् । अतएव च प्राणशब्दस्येंद्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथाच श्रुतिः 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्येंद्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागादीनि इंद्रियाणीति ॥१९॥

९ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् । सू० २०–२२ ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥

सत्प्रक्रियायां तेजोबन्नानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते— 'सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति'। तत्र संशयः— किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणं आहोस्वित्परमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्राप्तं तावत् जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणामिति । कुतः? 'अनेन जीवेनात्मना' इति विशेषणात् । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानि, इत्येवंजातीयके प्रयोगे, चारकर्तृकमेव सत्सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजा आत्मन्यध्यारोपयति संकलयानीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वाद्देवता आत्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । अपिच डित्थडवित्थादिषु नामसु घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टम् । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्ते अभिधत्ते— संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु इति । तु-शब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् । त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति, त्रिवृत्करणे तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् । येयं संज्ञाक्लृप्तिर्मूर्तिक्लृप्तिश्च अग्निरादित्यश्चंद्रमा विद्युदिति, तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा । सा खलु परमेश्वरस्यैव तेजोबन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवितुमर्हति । कुतः? उपदेशात् । तथाहि 'सेयं देवतैक्षत' इत्युपक्रम्य 'व्याकरवाणि' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरणस्य अध्यवसितम् । नैतदेवम् । जीवेन इत्येतत् अनुप्रविश्य इत्यनेन संबध्यते, आनंतर्यात्, न व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि संबधे व्याकरवाणीत्ययं देव-

ताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत। नच गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति। येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव त्। नच जीवो नाम परमेश्वरादत्यंतभिन्नश्चार इव राज्ञः, आत्मनेति विशेषणात्। उपाधिमात्रनिबंधनत्वाच्च जीवभावस्य। तेन, तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति। परमेश्वर एव च नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः। 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपयोर्व्याकरणम्। त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते, प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोबन्नोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात्। तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचंद्रविद्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति— 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इत्यादिना। तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते। सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलंभादग्निरितीदं नाम व्याक्रियते। एवमेवादित्यचंद्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यम्। अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन भौमांभ तैजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति। उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात्। तथाह्यविशेषेणैवोपक्रमः— 'इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इति। अविशेषेणैव चोपसंहारः— 'यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपम्' इत्येवमादिः, यद्वाविज्ञातमिवाभूदित्येतामेव देवतानां समासः' इति एवमंतः ॥२०॥

तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम्— 'इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इति। तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्येवोपदर्शयति आशंकितं कंचिद्दोषं परिहरिष्यन्—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥२१॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मां ादिकार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि श्रुतिः— अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति। मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति। अणि

तु मनः । एवमितरयोरसेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगंतव्यम् । एवं मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम् । अस्थि मज्जा वाक्तेजस इति ॥२१॥

अत्राह— यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकं अविशेषश्रुतेः 'ता ं त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इति । किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः 'इदं तेज इमा आप इदमन्नं' इति? तथा अध्यात्मं इदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि । इदं तेज ोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि इति? अत्रोच्यते—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥२२॥

तु-शब्देन चोदितं दोषमपनुदाते । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित्कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते 'अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याब्भूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वम्' इति । व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत् । तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नविशेषवादो भूतभौतिकाविषय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयाति ॥२२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्येऽविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥

तत ऽध्यायः

तृतीयाध्याये थम पादः ।

तदंतरप्रतिपत्त्या रणम् । सू० १- ।

तदंतरप्रतिपत्तौ रंह संपरिष्व ः प्रश्ननिरूपणाभ्या ॥१॥

द्वि येऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः । परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपंचितम् । श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृ ः । तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । अथेदानीं उपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारः तदवस्थान्तराणि ब्र सतत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्च, इत्येतदर्थजातं तृतीयेऽध्याये निरूपयिष्यते । प्र गागतं च किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे तावत्पादे पंचाग्निविद्यामाश्रित्य सं ारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः । 'तस्माज्जुगुप्सेत' इति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राण चिवः सेंद्रियः समनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् । 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति' इत्येवमादेः 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इत्येवमंतात्संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् । धर्माधर्मफलोपभोग भवाच्च । किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः असंपरिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित्संपरिष्वक्त इति चिंत्यते ॥

किं तावत्प्राप्तम् । असंपरिष्वक्त इति । कुतः? करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । ' एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः' इति ह्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं कीर्तयति । वाक्यशेषे चक्षुरादि कीर्तनात् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः । यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव न्ति । ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्माद परिष्वक्तो यातीति । एवं प्राप्ते पठत्याचार्यः—

तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति परिष्वक्त इति । तदंतरप्रतिपत्तौ देहान्तर-

प्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगंतव्यम् । कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः— 'वेत्थ यथा पंचम्यामाहुता ापः पुरुषवच ाो भवन्ति' इति । निरूपणं च प्रतिवचनं, द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पंचस्वग्निषु श्रद्धासोमवृ ष्न्नरेतोरूपाः पंचाहुतीर्दर्शयित्वा 'इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत्पूर्वदेहं न मुंचति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति— 'तद्यथा तृणजलायुका' इति । तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे ति, याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पना व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र भवति । केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति । इंद्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते । मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते । जीव एव वोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षात् वृक्षान्तरम् । इत्येवमाद्याः । ताः सर्वा एवानादर्तव्याः श्रुतिविरोधात् ॥१॥

ननु उदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति । अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीति? अत उत्तरं पठति—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वा ्॥२॥

तु-शब्देन चोदितामाशंकामुच्छिनत्ति । त्र्यात्मिका ह्यापः, त्रिवृत्करणश्रुतेः । तास्वारंभिकास्वभ्युपगतासु इतरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगंतव्यं भवति । त्र्यात्मकश्च देहस्त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः । पुनश्च त्र्यात्मकस्त्रिधातुत्वात्त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्माभिः । न स भूतांतराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्मात् भूयस्त्वापेक्षोऽयं 'आपः पुरुषवचसः' इति । प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो, न कैवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवद्रव्यभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते । नैष दोषः । इतरापेक्षयाप्यपां बाहुल्यं भविष्यति । दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तकारणं देहां-

तरारंभे । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि गोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि । कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति । तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् ॥२॥

प्राणगतेश्च ॥३॥

प्राणानां च देहांतरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते— 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमंतरेण संभवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । नहि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतो दर्शनात् ॥३॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥४॥

स्यादेतत् । नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति, अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः' इत्यादिनेति चेत् । न । भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात् । 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः' इति हि तत्राम्नायते । नहि लोमानि केशाश्च उत्प्लुत्य ओषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति भवति । नच जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्पते । नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणां अग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाले उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन्गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥४॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥

स्यादेतत् । कथं पुनः 'पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते । यावता नैव प्रथमेऽग्नावपां श्रवणमस्ति? इह हि द्युलोकप्रभृतयः पंचाग्नयः पंचानामाहुतीनां आधारत्वेनाधीताः । तेषां च प्रमुखे 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इत्युपन्यस्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' इति श्रद्धा हौम्यद्रव्यत्वेन आवेदिता । न तत्रापो होम्यद्रव्य-

तया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषूत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां हौम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्प्यतां नाम । तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमादीनामब्बहुलत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः, प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मात् अयुक्तः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेत् । नैष दोषः । यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः? उपपत्तेः । एवं हि आदिमध्यावसानसंगानात् अनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे, प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो हौम्यद्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत्ततः अन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनं इत्येकवाक्यता न स्यात् । 'इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवदब्बहुलं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अप्त्वे युक्तिः । कारणानुरूपं हि कार्यं भवति । नच श्रद्धाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा धर्मः सन्धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादातुं शक्यते पश्वादिभ्य इव हृदयादीनीति, आप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चाप्सूपपद्यते, वैदिकप्रयोगदर्शनात् "श्रद्धा वा आपः" इति । तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्य आपो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते, मंचशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः "अपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे" इति श्रुतेः ॥५॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥६॥

अथापि स्यात् । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां नामापः श्रद्धादिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन् । नतु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः । अश्रुतत्वात् । नह्यत्र अपामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मात् 'रंहति संपरिष्वक्तः' इत्ययुक्तमिति चेत् । नैष दोषः । कुतः? इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चंद्रप्राप्तिं कथयति 'आकाशाचंद्रम मेष सोमो राजा' इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते

'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां च अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेव आपः न्ति। ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यः ानिष्टादिकारिणः आश्रयन्ति । तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनांत्येऽग्नावृत्विजो जुह्वति "असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा" इति । ततस्ताः श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्यः आहुतिमय्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्य अमुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तदत्र जुहोतिना अभिधीयते— 'श्रद्धां जुह्वति' इति । थाचाग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्येवमादिनाग्निहोत्राहुत्योः फलारंभाय लोकान्तरप्राप्तिः प्रदर्शिता । तस्मादाहुतिमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलोपभोगायेति श्लिष्यते ॥६॥

कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगाय रंहणं प्रतिज्ञायते । यावता षां धूमप्रतीकेन वर्त्मना चंद्रमसमधिरूढानामन्नभावं दर्शयति— 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति 'ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति' इति च समानविषयं श्रुत्यंतरम् । नच व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥७॥

वा-शब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यम् । मुख्ये ह्यन्नत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत । चंद्रमंडले चेत् इष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात्किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः ? अन्नशब्दश्च उपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्नेऽप्युपचर्यमाणो दृश्यते । यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति । तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिव गुणभावोपगतैः इष्टादिकारिभिः यत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादिवच्चर्वणं निगरणं वा । 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' इति च देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति । तेषां च इष्टादिकारिणां देवान्प्रति गुणभावोपगतानाम-

प्युपभोग उपपद्यते, राजोपजीविनामिव परिजनानाम्। अनात्मवित्त्वाच्च इष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभा उपपद्यते । तथाहि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति— 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति । स चास्मिन्नपि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोति, अमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादि फलमुपभुंजानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते ॥

अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयतीत्यस्यापरा व्याख्या— अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो, न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः। पंचाग्निविद्यामिह आत्मविद्येत्युपचरन्ति, प्रकरणात् । पंचाग्निविज्ञानविहीनत्वाच्च इदमिष्टादिकारिणां गुणवादेन अन्नत्वमुद्भाव्यते, पंचाग्निविज्ञानप्रशं यै । पंचाग्निविद्या हीह विवित्सिता । वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथाहि श्रुत्यंतरं चंद्रमंडले भोगसद्भावं दर्शयति— 'स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते' इति । तथान्यदपि श्रुत्यंतरम् 'अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते' इति इष्टादिकारिणां देवैः सह संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्तत्वादन्नभाववचनस्य इष्टादिकारिणोऽत्र जीवा रंहन्तीति प्रतीयते । तस्मात् 'रंहति संपरिष्वक्तः' इति युक्तमेवोक्तम् ॥७॥

२ तात्ययाधिकरणम् । सू० ८–११ ।

तात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥८॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चंद्रमंडलमधिरूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोहः आम्नायते— 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' इत्यारभ्य, यावत् रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति । तत्रेदं विचार्यते— किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्ति, आहोस्वित्सानुशया इति । किं तावत्प्राप्तम् ? निरनुशया इति । कुतः ? यावत्संपातमिति विशेषणात् । संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते, संपतन्त्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति । यावत्संपातमुषित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । 'तेषां यदा तत्पर्यवै' इति च श्रुत्यंतरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतत् । याव-

दमुष्मिंल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुंक्ते इति कल्पयिष्यामीति। नैवं कल्पयितुं शक्यते यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात्। 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति ह्यपरा श्रुतिः। यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृ स्य कर्मणस्तत्र क्षयिततां दर्शयति। अपिच प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यंजकम्। प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यंजकम्। नहि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति। न ह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते। तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— कृतात्ययेऽनुशयवानिति। येन कर्मवृंदेन चंद्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते, तेषां यदम्मयं शरीरं चंद्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात्प्रविलीयते। सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरकाः। हुतभुगर्चिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यम्। ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति। केन हेतुना? दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह। तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति— 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा' इति। चरणशब्देनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति। दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति, अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात्। स्मृतिरपि "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते" इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति ॥

कः पुनरनुशयो नामेति? केचित्तावदाहुः— स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम, भांडानुसारिस्नेहवत्। यथाहि स्नेहभां रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते, भांडानुसार्येव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते, तथाऽनुशयोऽपीति। ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशे-

षावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः । नहि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चंद्रमंडलमारूढाः । बाढम् । तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न लभ्यते । यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृतः चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणः छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति । एवमनुशयमात्रपरिग्रहो न चंद्रमंडलेऽवस्थातुं शक्नोतीति ॥

नचैतद्युक्तमिव । नहि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते, कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तम् । न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलम् । स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं न जनयति, स्वर्गच्युतस्यापि कंचित्फललेशं जनयतीति । न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पना अवकल्पते । स्नेहभांडे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिश्च दृश्यते। नत्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते, नापि कल्पयितुं शक्यते, स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भांडानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति । यदिहि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवंस्तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत, ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिः उपरुध्येत— 'तद्य इह रमणीयचरणाः...अथ य इह कपूयचरणाः' इति । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्तीति ॥

यदुक्तं यत्किंच इत्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् । अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्म आरब्धभोगं, तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति, तत्र केनाचित्कर्मणाऽमुष्मिंल्लोके फलमारभ्यते, केनाचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीति । तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपिच केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यंजकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन मेणा प्रतिबद्धस्येतरस्य

वृत्त्युद्भवानुपपत्तेः तदुपशमात्प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत। ततो वक्तव्यम्। यथैव तर्हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरित्येवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारंभा भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। नह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यंतरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्म एकस्मिन्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं, प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुम्। ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः संभाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति— "कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते॥" इत्येवंजातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म एकस्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिषु अधिकारानवगमाद्धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत। ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत। नच धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं संभावयितुम्। नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यंजकं संभवतीति अव्यापिकाऽपीयं प्रायणस्याभिव्यंजकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथाहि प्रदीपः समानेऽपि संनिधाने स्थूलं रूपमभिव्यनक्ति, न सूक्ष्मम्। एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति, न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधात् अश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसंग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः। सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात्स्थितमेतदेव अनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं चावरोहन्ति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोः अवरोहे संकीर्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसंकीर्तनात् अभ्राद्युपसंख्यानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते॥८॥

चर ादिति चे ोपल णार्थेति ार्ष्णाजिनिः ॥९॥

अथापि स्यात् । या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता— 'तद्य इह रमणीयचरणाः' इति, सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति, नानुशयात्। अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः। चरणं चारित्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतीरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति— 'यथाकारी यथाचारी तथा भवति' इति, 'यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि, यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि' इति च । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेः नानुशयसिद्धिरिति चे् । नैष दोषः । यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैव एषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥९॥

आनर्थक्यमिति चे तदपेक्षत्वा् ॥१०॥

स्यादेतत् । कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते । ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवश्यं च शीलस्यापि किंचित्फलमभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । कुतः ? तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षम् । नहि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्— 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इ ादौ हि कर्म- ते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारप्स्यते । कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम् । नहि कर्माणि भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता । नहि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुं अर्हतीति ॥१०॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥१ ॥

बादरिस्त्वाचार्यः कृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते । चरणमनु ानं कर्मेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि अविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति, तं ौकिका आच ते, धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारोऽपि च र्मविशेष

एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः, कपूयचरणा निंदितकर्माणः इति निर्णयः ॥११॥

३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम्। सू० १२–२ ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ २॥

इष्टादिकारिणश्चंद्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम्। ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणः तेऽपि किं चंद्रम गच्छन्त्युत न गच्छन्तीति चिंत्यते। तत्र तावदाहुः इष्टादिकारिण एव चंद्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न। कस्मात्? यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चंद्रमंडलं गंतव्यत्वेन श्रुतम्। तथाह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनन्ति— "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति। देहारंभोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण चंद्रप्राप्तिमवकल्पते। 'पंचम्यामाहुतौ' इत्याहुतिसंख्यानियमात्। यस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासीदेयुः। इष्टादिकारिणामितरेषां च समानगतित्वं न युक्तमिति चेत्। न। इतरेषां चंद्रमंडले भोगाभावात् ॥१२॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥१३॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसं गच्छन्तीति। कस्मात्? यतो भोगायैव चंद्रारोहणं न निष्प्रयोजनम्। नापि प्रत्यवरोहायैव। यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पुष्पफलोपादानायैव, न निष्प्रयोजनं, नापि पतनायैव। भोगश्चानिष्टादिकारिणां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तम्। तस्मादिष्टादिकारिण एव चंद्रमसमारोहन्ति, नेतरे। ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति। एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ भवतः। कुतः? तद्गतिदर्शनात्। तथाहि यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति— 'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥' इति। "वैवस्वतं संगमनं जनानाम्" इत्येवंजातीयकं च बह्वेव यमवश्यताप्राप्तिलिंगं भवति ॥१३॥

स्मरन्ति च ॥१४॥

अपिच मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः यमने पुरे यमायत्तं कपूयकर्मवि-

पाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥१४॥

अपिच स ॥१५॥

अपिच सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः। ताननिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति। कुतस्ते चंद्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ॥१५॥

ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनुभवन्तीति। यावता तेषु रौरवादिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्त इति। नेत्याह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥१६॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः। यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥१६॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥१७॥

पंचाग्निविद्यायाम् 'वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यते' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते— 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति। जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' इति। तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत्। कस्मात्? प्रकृतत्वात्। विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते। 'तद्य इत्थं विदुः' इति विद्या, तया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पंथाः प्रकीर्तितः। 'इष्टापूर्ते दत्तम्' इति कर्म। तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पंथाः प्रकीर्तितः। तत्प्रक्रियायाम् 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन' इति श्रुतम्। एतदुक्तं भवति— ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा पितृयाणे, तेषामेष क्षुद्रजंतुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पंथा भवतीति। तस्मादपि नानिष्टादिकारिभिश्चंद्रमाः प्राप्यते। स्यादेतत्। तेऽपि चंद्रबिंबमारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजंतुत्वं प्रतिपत्स्यन्त इति। तदपि नास्ति। आरोहानर्थक्यात्। अपिच सर्वेषु प्रयत्सु चंद्रलोकं प्राप्नुवत्स्वसौ लोकः प्रयद्भिः संपूर्येत, इत्यतः प्रश्नविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत। तथाहि प्रतिवचनं दातव्यं यथासौ लोको न संपूर्यते। अवरोहाभ्युपगमात् असंपूर्णोपपत्तिरिति चेत्। न। अश्रुतत्वात्। सत्यं अवरोहादप्यसंपूरणमुपपद्यते। श्रुतिस्तु तृतीयस्था-

नसंकीर्तनेन असंपूरणं दर्शयति— 'एतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' इति। तेन अनारोहादेवासंपूरणमिति युक्तम्। अवरोहस्येष्टादिकारिष्वपि अविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसंगात्। तुशब्दस्तु शाखान्तरीयवाक्यप्रभवां अशेषगमनाशंकामुच्छिनत्ति। एवं सति अधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये वाक्ये वैशब्दोऽवतिष्ठते। ये वै केचिदधिकृता अस्माल्लोकात्प्रयान्ति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति ॥१७॥

यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये वै चंद्रमसं गंतुमर्हन्ति, 'पंचम्यामाहुतौ' इत्याहुतिसंख्यानियमादिति। तत्प्रत्युच्यते—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥१८॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पंचसंख्यानियम आहुतीनामादर्तव्यः। कुतः ? तथोपलब्धेः। तथाहि अंतरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते 'जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्' इति। अपिच 'पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेन आहुतिसंख्या संकीर्त्यते, न कीटपतंगादिशरीरहेतुत्वेन, पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात्। अपिच पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपादिश्यते, नापंचम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते, वाक्यस्य द्व्यर्थतादोषात्। तत्र येषामारोहावरोहौ संभवतः तेषां पंचम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यति। अन्येषां विनैवाहुति संख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरप्स्यते ॥१८॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥१९॥

अपिच स्मर्यते लोके। द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां च अयोनिजत्वम्। तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषया एकाहुतिर्नास्ति। धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः। यथा च तत्राहुतिसंख्यानियमानादरो भवति, एवमन्यत्रापि भविष्यति। बलाकाप्यंतरेणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोकरूढिः ॥१९॥

दर्शनाच्च ॥२०॥

अपिच चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोः अंतरेणैव ग्राम्यधर्मं उत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्यानादरो भवति। एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥२०॥

ननु 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आंडजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते । कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति । अत्रोच्यते—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥२१॥

'आंडजं जीव मुद्भिज्जम्' इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः । उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोः भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जंगमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोः भेदवाद इत्याविरोधः ॥२१॥

४ साभाव्यापत्त्यधिकरणम् । सू० २२ ।

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२२॥

इष्टादिकारिणः चंद्रमसमारुह्य तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिः भवति— 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' इति । तत्र संशयः— किमाकाशादिस्वरूपमेव अवरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते, किंवाकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तं तावत् आकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तथाच 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तत्स्वरूपोपपत्तौ आंजस्येन अवकल्पन्ते । तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चंद्रमंडले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं, तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति । ततो वायोर्वशमेति । ततो धूमादिभिः संपृच्यत इति । तदेतदुच्यते— 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुम्' इत्येवमादिना । कुत एतत्? उपपत्तेः । एवं ह्येतदुपपद्यते । नहि अन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबंधवत्त्वान्न तत्साद्दश्यापत्तेः अन्यः तत्संबंधो घटते । श्रुत्यसंभवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव । अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्र आकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥२२॥

५ नातीचिराधिकरणम् । सू० २३ ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥२३॥

तत्र आकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः । किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थाय उत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्त्युताल्पमल्पमिति । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति । एवं प्राप्ते इदमाह— नातिचिरेणेति । अल्पमल्पं कालं आकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत एतत्? विशेषदर्शनात् । तथाहि व्रीह्यादिभावापत्तेरनंतरं विशिनष्टि— 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इति । तकार एकश्छांदस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मंतव्यः । दुर्निष्प्रपततरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेः उपभोगासंभवात् । तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति॥२३॥

६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । सू० २४–२७ ।

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥२४॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानंतरं पठ्यते— 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' इति । तत्र संशयः— किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजो अनुशयिनो भवन्ति, आहोस्वित्क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति । किं तावत्प्राप्तम्? स्थावरजात्यापन्नाः तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति । कुत एतत्? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योः उपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः । पशुहिंसादियोगाच्च इष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म । श्वादिजन्मवत् । यथा 'श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा' इति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति, एवं व्रीह्यादिजन्मापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— अन्यैर्जीवैराधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते, न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति । पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावो अनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रम् । एवं व्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रम् । कुत एतत्?

तद्वदेवेहाप्यभिलापात् । कोऽभिलापस्य द्वद्भावः? कर्मव्यापारमंतरेण संकीर्तनम् । यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचित्कर्मव्यापारं परामृशत्येवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्यापारं 'रमणीयचरणाः...कपूयचरणाः' इति । अपिच मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि, व्रीह्यादिषु लूयमानेषु कंड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र व्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत । अतः संसर्गमात्रमनुशयिनां अन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयादुपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । नच वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्येषां जंतूनां अपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानम् । चंद्रमसस्तु अवरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुंजत इत्याचक्ष्महे ॥२४॥

अशुद्धमिति चे शब्दात् ॥२५॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानि मपि फलं अवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु, तत्र गौणी कल्पना अनर्थिकेति । तत्परिह्रियते । न । शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं धर्मो अयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् । अतींद्रियत्वात्तयोः । अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते, स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं न कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः, कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् । ननु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति । बाढम् । उत्सर्गस्तु सः । अपवादः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति । उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् । तस्माद्विशुद्धं कर्म वैदिकं, शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिंद्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम् । नच श्वादिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति । तद्धि कपूयचरणानधिकृत्य उच्यते । नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चंद्रमंडलस्खलि तानां

अनुशयिनां व्री ादि श्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते ॥२५॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥२६॥

इतश्च व्रीह्यादि श्लेषमात्रं तद्भावो, यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानंतरं अनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते— 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवति' इति। नचात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः भवति। चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति। कथमिव अनुपचरितं तद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते? तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगंतव्यः। तद्वद्व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः।२६

योनेः शरीरम् ॥२ ॥

अथ रेतःसिग्भावस्यानंतरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधि शरीरमनुशयिनां अनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रम्— 'तद्य इह रमणीयचरणाः' इत्यादि। तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति। तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं अनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥२७॥

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

तृतीयाध्याये द्वितीय पादः।

१ संध्याधिकरणम्। सू० १-६।

संध्ये सृष्टिराह हि ॥१॥

अतिक्रान्ते पादे पंचाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपंचितः। इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपंच्यते। इदमामनन्ति— 'स यत्र प्रस्वपिति' इत्युपक्रम्य 'न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते' इत्यादि। तत्र संशयः— किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिः, आहोस्विन्मायामयीति। तत्र तावत्प्रतिपद्यते— संध्ये तथ्यरूपा सृष्टिरिति। संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे, वेदे प्रयोगदर्शनात् 'संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' इति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्वा संधौ भवतीति ध्यम्। तस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति।

कुतः? यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह 'अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते' इत्यादि । 'स हि कर्ता' इति चोपसंहारादेवमेवाव म्यते ॥१॥

निर्मातारं चै त्रादयश्च ॥२॥

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति— 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देन इच्छाविशेषा एवोच्येरन् । न । 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व' इति प्रकृत्यान्ते 'कामानां त्वा कामभाजं करोमि' इति प्रकृतेषु तत्र तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणं— 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि— 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म देवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन' इति । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिः तथ्यरूपा समधिग । जागरिताश्रया, तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथाच श्रुतिः— 'अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि व जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तः' इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात्तथ्यरूपैव संध्ये सृष्टिरिति ॥२॥

एवं प्राप्ते प्रत्याह—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥३॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति—यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पार ार्थिकीति । मायैव ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगंधोऽप्यस्ति । कुतः? कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । नहि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेण अभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं? देशकालनिमित्त पत्तिरबाधश्च । नहि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते ॥

न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति । नहि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत् । बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरि द्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नम्—'बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्' इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जंतौ सामंजस्यमश्नुवीतेति । नेत्युच्यते । नहि सुप्तस्य जंतोः क्षण-

मात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च तः सामर्थ्यं संभाव्यते। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाऽभिप्लुतः स्वप्ने पंचालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति। देहाच्चेदपेयात्पंचालेषु प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति। कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते, तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि यथाभूतान्येव भवन्ति। परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिरंतरेव देहे स्वप्नं— 'स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति' इत्युपक्रम्य 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति। यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रम एवाभ्युपगंतव्यः॥

कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते। तथा मुहूर्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहुवर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते। करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति। रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे। स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति। आद्यंतयोर्व्यभिचारदर्शनात्। रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः पद्यते, मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम्— 'न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्ति' इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्॥३॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥४॥

मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगंधोऽस्तीति। नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथाहि श्रूयते— 'यदा कर्म काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने' इति। तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स एनं हन्ति' इत्येवमादीभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च

स्वप्नाध्यायविदः— कुंजरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि इति । मंत्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगंधिनो भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम ूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं ाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्व ् ॥

यदुक्तं 'आह हि' इति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यम् । यथा लांगलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते, नतु प्रत्यक्षमेव लांग गवादीनुद्वहति । एवं निमित्तमात्रत्वात्सुप्तो रथादीन्सृजते ' हि कर्ता' इति चोच्यते । नतु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन्सृजति । निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासादिदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपिच जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगात् आदित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः । तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत, तदा स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् । तदप्युक्तं— "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति । तदप्यसत् । श्रुत्यंतरे 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म' इति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते— 'तत्त्वमसि' इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते । नचास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यवहारः प्रतिषिध्यते । तस्य सर्वेश्वरत्वात्सर्वास्ववस्थासु अधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं संध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते । नच वियदादिसर्गस्याप्यात्यंतिकं सत्यत्वमस्ति । प्रतिपादितं हि 'तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र समस्तस्य प्रपंचस्य मायामात्रत्वम् । प्राक्तु ब्रह्मात्मत्वदर्शनाद्वियदादिप्रपंचो व्यवस्थितरूपो भवति । ंध्याश्रयस्तु प्रपंचः प्रतिदिनं बाध्यते इति । अतो वैशेषिकमिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥४॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो स्य बंधविपर्ययौ ॥५॥

अथापि स्यात्परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिंगः। तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिंगयोः माने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः, एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती। ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात्सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृ भविष्यतीति। अत्रोच्यते— सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वम्। किं पुन र्विस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ? न नास्त्येव। विद्यमानमपि तत्तिरोहितमविद्यादिव्यवधानात्। तत्पुनस्तिरोहितं त्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जंतोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति, न स्वभावत एव सर्वेषां जंतूनाम्। कुतः ? ततो हीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बंधमोक्षौ भवतः। ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्बंधः त्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथाच श्रुतिः— "ज्ञात्वा देवं र्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः" इत्येवमाद्या ॥५॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥६॥

कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति ? युक्त तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं, विस्फुलिंगस्येव दहनप्रकाशनयोरिति। उच्यते। सत्यमेवैतत्। ोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्यापि अरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतो, यथा वा भस्मच्छन्नस्य। एवं अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवस्य ईश्वरादन्यत्वशकाव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीवः ईश्वरादस्तु, तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्। किं देहयोगकल्पनया ? नेत्युच्यते। नह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते 'सेयं देवतैक्षत' इत्युपक्रम्य 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात्। 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च जीवायोपदिशति ईश्वरात्मत्वम्। अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन् देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति। अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि च ांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिः स्यान्नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत्।

नहि कश्चिदानीं संकल्पयते । यत्पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति, न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात् । श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात् । जागरितप्रभवत्वा नानिर्मित-त्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत् । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य माया-मात्रत्वम् ॥६॥

२ तदभावाधिकरणम् । सू० ७–८ ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥७॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता । सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्ति-विषयाः श्रुतयो भवन्ति । क्वचित् श्रूयते— 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' इति । अन्यत्र तु नाडीः एवानुक्रम्य श्रूयते— 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति । तथान्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य "तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथा-स्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इति । तथान्यत्र 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-स्तस्मिञ्छेते' इति । तथान्यत्र 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इति च ॥

तत्र संशयः— किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षतया भिन्नानि सुषुप्तिस्थानानि, आहोस्वित्परस्परापेक्षतया एकं सुषुप्तिस्थानमिति । किं तावत्प्राप्तं ? भिन्नानीति । कुतः? एकार्थत्वात् । नह्येकार्थानां क्वचित्परस्परा-पेक्षत्वं दृश्यते व्रीहियवादीनाम् । नाड्यादीनां त्वेकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते— 'नाडीषु सृप्तो भवति' 'पुरीतति शेते' इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं सति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति । नैष दोषः । तत्रापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषो हि तत्र आयतनैषी जीवः सदुपसर्पतीत्याह 'अन्यत्रायतनम-लब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते' इति । प्राणशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । आयतनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते— 'सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे' इति । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित्किंचि-

स्थानं स्वापायोपसर्पतीति ॥

एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते— तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति । तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः ? तच्छ्रुतेः । तथाहि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं श्रूयते । तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति । विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां व्रीहियवादिवदित्युक्तम् । नेत्युच्यते । नहि एकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चापतति । नानार्थत्वसमुच्चययोरपि एकविभक्तिनिर्देशदर्शनात्, प्रासादे शेते पर्यंके शेते इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः । थाच श्रुतिः— "तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्व न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इति समुच्चयं नाडानां प्राणस्य च ुषुप्तौ श्रावयति एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं 'प्राणस्तथानुगमात्' [१.१.२८] इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयाति— 'आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' इति, तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधान्नाडीद्वारेणैव ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते । नचैवमपि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते । नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन्सृत एव नाडीषु भवति । यो हि गंगया सागरं गच्छति गत एव स गंगायां भव । अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वा ाडीस्तुत्यर्थं सृप्तिसंकीर्तनम् । 'नाडीषु सृप्तो भवति' इत्युक्त्वा 'तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति' इति ुवन्नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं 'तेजसा हि तदा पन्नो भवति' इति । तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येन अभिव्याप्तकरणो न बाह्यान्विषयानीक्षत इत्यर्थः । अथवा तेजसेति ब्रह्मण एवायं निर्देशः । श्रुत्यंतरे 'ब्रह्मैव तेज एव' इति तेजः-शब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् । ब्रह्मणा हि तदा संपन्नो भवति नाडीद्वारेण, अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवंच सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुषुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां समुच्चयः

समधिगतो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति हृदयाकाशे सुप्तिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते 'पुरीतति शेते' इति । पुरीतदिति हृदयपरिवे नमुच्यते । तदंतर्वर्तिन्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेत इति वक्तुम् । प्राकारपरिक्षितेऽपि हि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तत इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं 'दहर उत्तरेभ्यः' [१.३.१४] इत्यत्र । था नाडीपुरीतत्समुच्चयोऽपि 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । त्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव ब्रह्मत्वम् । एवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुषुप्तिस्थानानि संकीर्तितानि, नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म चेति । तत्रापि द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतच्च, ब्रह्मैव त्वेकं अनपायि सुषुप्तिस्थानम् । अपिच नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति, तत्रास्य करणानि वर्तन्त इति । नहि उपाधि बंधमंतरेण स्वत एव जीवस्याधारः कश्चित्संभवति, ब्र ाव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैव आधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते। कथं तर्हि ? तादात्म्याभिप्रायेण । य आह— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति । स्वशब्देनात्माभिलप्यते, स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः । अपिच न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति, स्वरूपस्यानपायित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तु उपाधि पर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्तेः स्वरूपापत्तिर्वक्ष्यते 'स्वमपीतो भवति' इति । अतश्च सुप्तावस्थायां कदाचित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यते इत्ययुक्त । अपिच स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न क्वचिद्विशिष्यते । तत्र सति संपन्नस्तावत्तदे - त्वान्न विजानातीति युक्तम् । 'तत्केन कं विजानीयात्' इति श्रुतेः । नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न किंचिदविज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं, भेदविषयत्वात् । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति श्रुतेः । ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारण विज्ञाने स्यात् । बाढम् । एवं स्याद्यदि जीवः स्वतःपरिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत, यथा विष्णुमित्रः प्र ासी स्वगृहं न पश्यति । नतु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते । उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञाने इति यद्युच्येत, तथाप्युपाधेः उपशान्तत्वात त्येव संपन्नो न

विजानातीति युक्तम्। नच वयमिह तुल्यवन्नाड्यादि मुच्चयं प्रतिपादया :। नहि नाड्यः सुप्तिस्थानं पुरीतद्वेत्यनेन विज्ञानेन किंचित्प्रयोजनमस्ति। नह्येताद्विज्ञानप्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते। नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदंग उपदिश्यते। ब्रह्म त्वनपायि सुप्तिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामः। तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्नजागरितव्यवहारावि-मुक्तत्वावधारणं च। तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानम् ॥७॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥८॥

यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानं, अत एव च कारणान्नित्यवदेवास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते— 'कुत एतदागात्' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इत्यादिना। 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' इति च। विकल्प्यमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मनः इत्यशासिष्यत्। तस्मादप्यात्मैव सुप्तिस्थानमिति ॥८॥

३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्। सू० ९।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥९॥

तस्याः पुनः [illegible]पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्संपन्नः स एव प्रतिबुध्यते, उत स वाऽन्यो वेति चिंत्यते। तत्र प्राप्तं तावदनियम इति। कुतः? यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलबिंदुः प्रक्षिप्यते, जलराशिरेव तदा भवति, पुनरुद्धरणे च स एव जलबिंदुर्भवतीति दुःसंपादम्। तद्वत्सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति। तस्मात् एव ईश्वरो वाऽन्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्त इदमाह स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः। कस्मात्? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः। विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि। कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति नान्यः। तथाहि— पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषं अनुतिष्ठन्दृश्यते। [illegible]चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हति। अतिप्रसंगात्। [illegible]स्मादेक एव पूर्वेद्युरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते। इत[illegible] स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वा-

नुभूतस्य पश्चात्स्मरणं अन्यस्योत्थाने नोपपद्यते । नह्यन्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हति । ोऽहमस्मीति च आत्मानुसरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पे । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । तथाहि— 'पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव' 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्ति' 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामंजस्यमीयुः । कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते । अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत । एवं चेत्स्याद्वद किं कालान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात् । अपिच अन्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेत् तत्रत्यव्यवहारलोपप्रसंगः स्यात् । अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत्कल्पनानर्थक्यं स्यात् । यो हि यस्मिञ्शरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठति, अन्यस्मिञ्शरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः स्यात् ? अथ मुक्त उत्तिष्ठेत् अंतवान्मोक्ष आपद्येत । निवृत्ताविद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तम् । नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारौ अन्योत्थानपक्षे स्याताम् । तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति । यत्पुनरुक्तं यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिंदुर्नोद्धर्तुं शक्यते, एवं सति संपन्नो जीवो नोत्पतितुमर्हतीति, तत्परिह्रियते । युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलबिंदोरनुद्धरणम् । इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म चाविद्या चेति वैषम्यम् । दृश्यते च दुर्विवेचयोरपि अस्मज्जातीयैः क्षीरोदकयोः संसृष्टयोर्हंसेन विवेचनम् । अपिच न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्यो विद्यते, यो जलबिंदुरिव जलराशेः सतो विविच्येत । सदेव तूपाधिसंपर्काज्जीव इत्युपचर्यत इत्यसकृत्प्रपंचितम् । एवं सति यावदेकोपाधिगता बंधानुवृत्तिः तावदेकजीवव्यवहारः । उपाध्यंतरगतायां तु बंधानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः । स एवायमुपाधिः स्वापप्रबोधयोर्बीजांकुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तम् ॥९॥

४ मुग्धेऽर्धसंपत्त्यधिकरणम् । सू० १० ।

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥१०॥

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति। स तु किमवस्थ इति परीक्षायामुच्यते। तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धाः जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति। चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः। नतु पंचमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति। तस्माच्चतसृणामेवावस्थानां अन्यतमावस्था मूर्च्छा इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति। नह्ययमिंद्रियैर्विषयानीक्षते। स्यादेतत्। इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति। यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया नान्यान्विषयानीक्षते, एवं मुग्धो मुसलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति। न। अचेतयमानत्वात्। इषुकारो हि व्यापृतमना ब्रवीतीषुमेवाहमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽभूवमिति। मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीति अंधे तमस्यहमेतावन्तं कालं प्रक्षिप्तोऽभूवं, न किंचिन्मया चेतितमिति। जाग्रतश्चैकविषयविषक्तचेतसोऽपि देहो विध्रियते। मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति। तस्मान्न जागर्ति, नापि स्वप्नान्पश्यति निःसंज्ञकत्वात्। नापि मृतः प्राणोष्मणोर्भावात्। मुग्धे हि जंतौ मृतोऽयं स्यान्न वा मृत इति संशयानाः, ऊष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमालभन्ते निश्चयार्थं, प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशम्। यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहनायारण्यं नयन्ति। अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते, ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय संज्ञालाभाय भिषज्यन्ति। पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः। नहि यमं गतः यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति। अस्तु तर्हि सुषुप्तो निःसंज्ञत्वादमृतत्वाच्च। न। वैलक्षण्यात्। मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छ्वसिति सवेपथुरस्य देहो भवति, भयानकं च वदनं, विस्फारिते नेत्रे। सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यकालं पुनः पुनरुच्छ्वसिति, निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः। नचास्य देहो वेपते। पाणिपेषणमात्रेण च सुषुप्तमुत्थापयन्ति, नतु मुग्धं मुद्गरघातेनापि। निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः। मुसलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य, श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य। नच लोकेऽस्ति प्रसिद्धिर्मुग्धः सुप्त इति। परिशेषादर्धसंपत्तिर्मुग्धता इत्यवगच्छामः। निःसंज्ञत्वात्संपन्न इतरस्माद्वैलक्षण्यादसंपन्न इति ॥

कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्यते वक्तुम्? यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या— 'ता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति, 'अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति' 'नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्' इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति । नच सुखित्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते, मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते । तस्मादुपाध्युपशमात्सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति, नार्धसंपत्तिरिति । अत्रोच्यते— न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति । किं तर्हि, अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वं, अर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शिते च मोहस्य समापेन साम्यवैषम्ये । द्वारं चैतन्मरणस्य । यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः । यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः । तस्मादर्धसंपत्तिं ब्रह्मविद इच्छन्ति । यत्तूक्तं न पंचमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति । नैष दोषः । कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात् । प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोः । अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पंचमी गण्यत इत्यनवद्यम् ॥१०॥

५ उभयलिंगाधिकरणम् । सू० ११–२१ ।

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि ॥११॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते, तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिंगाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः' इत्येवमाद्याः सविशेषलिंगाः । 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिंगाः । किमासु श्रुतिषूभयलिंगं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिंगम् । यदाप्यन्यतरलिंगं तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते । तत्र उभयलिंगश्रुत्यनुग्रहादुभयलिंगमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिंगत्वमुपपद्यते । न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं, विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः, पृथिव्याद्युपाधियोगादिति । तदपि नोपपद्यते । नहि उपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति । नहि स्वच्छः स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति, भ्रम-

मात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य । उपाधीनां च अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्च अन्यतरालिंगपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं, न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्येवमादिषु अपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्म उपदिश्यते ॥११॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥१२॥

अथापि स्याद्यदुक्तं, निर्विकल्पमेकलिंगमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वा उभयलिंगत्वमस्तीति । तन्नोपपद्यते । कस्मात्? भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते । चतुष्पाद्ब्रह्म, षोडशकलं ब्रह्म, वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म, त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्म, इत्येवंजातीयकाः। तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगंतव्यम् । ननूक्तं नोभयलिंगत्वं ब्रह्मणः संभवतीति । अयमप्यविरोधः । उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत् । नेति ब्रूमः । कस्मात्? प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रम्— 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा' इत्यादि । अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम् । भेदस्योपासनार्थत्वादभेदे तात्पर्यात् ॥१२॥

अपि चैवमेके ॥१३॥

अपिचैवं भेददर्शननिंदापूर्वकं अभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनन्ति— 'मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । तथान्येपि "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्" इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियंतृलक्षणस्य प्रपंचस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥१३॥

कथं पुनराकारवदुपदेशिनीषु अनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीषु अनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति? अत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४॥

रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं, न रूपादिमत् । कस्मात्? तत्प्रधानत्वात् । 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः बाह्याभ्यं रो ह्यजः' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपंचब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि, नार्थान्तरप्रधानानि इत्येतत्प्रतिष्ठापितं 'तत्तु समन्वयात्' [१.१.४] इत्यत्र तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्म अवधारयितव्यम् इतराणि तु आकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि । उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि । तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यम् । सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति इत्येष विनिगमनायां हेतुः । येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्विपरीतमिति ॥१४॥

का तर्ह्याकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥१५॥

यथा प्रकाशः सौरश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्य अवतिष्ठमानः अंगुल्याद्युपाधि संबंधात्तेष्वृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते । एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबंधात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते । तदालंबनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते । एवमवैयर्थ्यं आकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति । नहि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं, प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्युभयलिंगत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति, तद्विरुध्यते नेति ब्रूमः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । उपाधीनां च अविद्याप्रत्युपस्थापि त्वात् । सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार इति तत्र तत्रावोचाम ॥१५॥

आह च तन्मात्रम् ॥१६॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म— 'स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति । एतदुक्तं भवति— नास्यात्म_

नोऽन्तर्बहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति, चैतन्यमेव तु निरंतरमस्य स्वरूपम् । यथा सैंधवघनस्यांतर्बहिश्च लवणर एव निरंतरो भवति न रसान्तरं, तथैवेति ॥१६॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥१७॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म, निर्विशेषत्वात्— 'अथात आदेशो नेति नेति' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्येवमाद्या । बाष्कलिना च बाध्वः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते— "स होवाचाधीहि भो इति तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच—ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मा" इति । तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते— "ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते" इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते— "माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि" इति ॥१७॥

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥१८॥

यतएव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्यः, अतएव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमा उपादीयते मोक्षशास्त्रेषु— "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" इति । "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्" इति चैवमादिषु ॥१८॥

अत्र प्रत्यवस्थीयते—

अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥१९॥

न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते, तद्वदग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते । तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिंबोदयः । नत्वात्मा मूर्तो, नचास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥१९॥

अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिह्रा भाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवम् ॥२०॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितांशसंभवात् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्कंचिद्विवक्षितांशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते । सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । नचेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टांतप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति । तदुच्यते— वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिंबं जलवृद्धौ वर्धते, जलह्रासे ह्रसति, जलचलने चलति, जलभेदे भिद्यते, इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति । नतु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यंतर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीन् । एवमुभयोः दृ न्तदार्ष्टान्तिकयोः सामंजस्यादविरोधः ॥२०॥

दर्शनाच्च ॥२१॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिषु अंतरनुप्रवेशम्— 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' इ । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति च । तस्मात् युक्तमेतत्— 'अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्' [३.२.१८] इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकालिंगमेव ब्रह्म, नोभयलिंगं विपरीतलिंगं वेति सिद्धम् ॥

अत्र केचित् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति । प्रथमं तावत् किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपंचमेकाकारं ब्रह्मोत प्रपंचवत् अनेकाकारोपेतमिति । द्वितीयं तु — स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपंचत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमिति । अत्र वयं वदामः— सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारंभस्येति । यदि तावदनेकलिंगत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः, तत्पूर्वेणैव 'न स्थानतोऽपि' इत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं 'प्रकाशवच्च' इत्येतद्व्यर्थमेव भवेत् । नच सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत ? नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुम् 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत? नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् ।

पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसंगात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्तया च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपंचत्वं ब्र ण: प्रसज्येत । श्रुतत्वाददोष इति चेत् । न । एकस्य अनेकस्वभावत्वानुपपत्तेः। अथ त्तैव बोधो, ोध एव च सत्ता, नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत, तथापि किं लक्षणं ब्रह्म उत ोधलक्षणमुत उभयलक्षणं, इत्ययं विकल्पो निरालंबन एव स्यात् । सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैव अस्माभिर्नीतानि । अपिच ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु आकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीतेऽवश्यं वक्तव्येतरा ां श्रुतीनां गतिः । तादर्थ्येन 'प्रकाशवच्च' इत्यादीनि सूत्राण्यर्थवत्तराणि पद्यन्ते ॥

यद्यप्याहुराकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपंचप्रविलयमुखेन अनाकारप्रतिपत्त्यर्था एव, न पृथगर्था इति, तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथम्? ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपंचा उच्यन्ते यथा— 'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च' इत्येवमादयस्ते भवन्तु प्रविलयार्थाः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्' इत्युप हारात् । ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे प्रपंचा उच्यन्ते यथा 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्येवमादयो, न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यम् । 'क्रतुं कुर्वीत' इत्येवंजातीयकेन प्रकृतेनैवोपा नविधिना तेषां ंबंधात् । श्रुत्या च एवं ातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्षणया प्रविलयार्थत्वमवकल्पते । वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' [३.२.१४] इति विनिगमनकारणवचनमन -काशं स्यात् । फलमप्येषां यथोपदेशं क्वचिद्दुरितक्षयः क्वचिदैश्वर्यप्राप्तिः क्वचित्क्रममुक्तिरित्यवगम्यत एव । इत्यतः पार्थगर्थ्यमेवोपासनावाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं, नैकवाक्यत्वम् ॥

कथं चैषामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत् । न । ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् । वस्तुमात्रपर्यव ायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि, न नियोगोपदेशीनि इत्येतद्विस्तरेण प्रतिष्ठापितं 'तत्तु मन्वयात्' [१.१.४] इत्यत्र । किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यम् । पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मि-

श्चिन्नियुज्यते । ननु द्वैतप्रपंचाविलयो नियोगाविषयो भविष्यति । अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपंचे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपंचः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपादिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपंचप्रविलयः । यथाच तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनाकभूतं तमः विलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपंचः प्राविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपंचो न प्रपंचस्वभावं ब्रह्म । तेन नामरूपप्रपंचप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र वयं पृच्छामः—कोऽयं प्रपंचप्रविलयो नाम? किमग्निप्रतापसंपर्कात् घृतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपंचप्रविलयः कर्तव्यः, आहोस्विदेकस्मिश्चंद्रे तिमिरकृतानेकचंद्रप्रपंचवदविद्याकृतो ब्रह्माणि नामरूपप्रपंचो विद्यया प्राविलापयितव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपंचो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत, स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात्। एकेन च आदिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इतीदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकास्मिन्नयं प्रपंचो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात् । ततो ब्रह्मैव अविद्याध्यस्तप्रपंचप्रत्याख्यानेन आवेदयितव्यम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'तत् त्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इति, तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते । तया चाविद्या बाध्यते, ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपंचः स्वप्नप्रपंचवत्प्रविलीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपंचप्रविलयं चेति शतकृत्वोऽप्युक्ते, न ब्रह्मविज्ञानं प्रपंचप्रविलयो वा जायेत । नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपंचविलयाविषयो वा नियोगः स्यात् । न । निष्प्रपंचब्रह्मात्मत्वावेदनेनैवोभयासिद्धेः । रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपाविज्ञानं अविद्याध्यस्त सर्पादिप्रपंचप्रविलयश्च भवति । नच कृतमेव पुनः क्रियते ॥

नियोज्योऽपि च प्रपंचावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम, स प्रपंचपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे विकल्पे निष्प्रपंचब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्रपंचविलये नियोग उच्येत? कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवातव्य उच्येत? द्वितीयेऽपि ब्रह्मैव

अनियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं, जीवत्वं त्वविद्याकृतमेव, इति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठिताः तत्त्वाभिमुखीप्रकरणप्रधानाः न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्युच्यते, न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदाचिन्न जायते । तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन । तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते। नच प्रमाणांतरेण अन्यथाप्रसिद्धेऽर्थे अन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते। यदि पुनर्नियुक्तोऽहमिति अन्यथा ज्ञानं कुर्यान्न तु तज्ज्ञानं, किं तर्हि मानसी सा क्रिया । स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च । न तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते । नच प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते । नहि तत्पुरुषतंत्रं, वस्तुतंत्रमेव हि तत् । अतोऽपि नियोगाभावः । किंचान्यत् । नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात् । अथ शास्त्रमेव अनियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत, तदवबोधे च पुरुषं नियुंजीत, ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य द्व्यर्थपरता विरुद्धार्थपरता च प्रसज्येयाताम् । नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षस्यादृष्टफलत्वमनित्यत्वं च, इत्येवमादयो दोषा न केनचित्परिहर्तुं शक्याः । तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोगनिष्ठानि । अतश्च एकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्ययुक्तम् ॥

अभ्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे, तदेकत्वं निष्प्रपंचोपदेशेषु सप्रपंचोपदेशेषु चासिद्धम् । नहि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्नियोगभेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् । प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु त्वधिकारांशेनाभेदाद्युक्तमेकत्वम् । नत्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारांशोऽस्ति । नहि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपंचप्रविलयोपकारिणः । नापि प्रपंचप्रविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारी, परस्परविरोधित्वात् । नहि कृत्स्नप्रपंचप्रविलापनं प्रपंचैकदेशापेक्षणं च एकस्मिन्धर्मिणि युक्तं समावेशयितुम् । तस्मादस्मदुक्त एव विभागः आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥२१॥

६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् । सू० २२–३० ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥

'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' इत्युपक्रम्य पंचमहाभूतानि द्वैराश्येन प्रविभज्य, अमूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते— 'अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे । नह्यत्र इदं तदिति विशेषितं किंचित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते, 'नेति नेति' इति इतिपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य । इतिशब्दश्चायं संनिहितालंबनः एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते 'इति ह स्मोपाध्यायः कथयति' इत्येवमादिषु । संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपंचं ब्रह्मणः, तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे । तत्र नः संशय उपजायते— किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधति आहोस्विदेकतरम् । यदाप्येकतरं, तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्टि, आहोस्विद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति ॥

तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशंकामहे । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ, द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात् । तयोरेकेन सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यतेऽपरेण रूपवद्ब्रह्म, इति भवति मतिः । अथवा ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते । तद्धि वाङ्मनसातीतत्वादसंभाव्यमानसद्भावं प्रतिषेधार्हम् । नतु रूपप्रपंचः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः । अभ्यासस्त्वादरार्थ इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते । शून्यवादप्रसंगात् । किंचिद्धि परमार्थमालंब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते, यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्पते । उभयप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्येत । अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन्य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्याद्युपक्रमविरोधात् । 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यादिनिंदाविरोधात् । 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्याद्यवधारणविरोधात् । सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसंगाच्च । वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो न अभावाभिप्रायेणाभिधीयते । नहि महता परिकरबंधेन 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'

'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलष्येत। "प्रक्षालनाद्धि पकस्य दूरादस्पर्शनं वरं" इति हि न्यायः। प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह' इति। एतदुक्तं भवति— वाङ्मनसातीतं अविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति। तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपंचं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि ब्रह्म इत्यभ्युपगंतव्यम्॥

तदेतदुच्यते— प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति। प्रकृतं यदेतावदियत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति। तद्धि प्रकृतं प्रपंचितं च पूर्वस्मिन्ग्रंथेऽधिदैवतमध्यात्मं च। तज्जनितमेव च वासनालक्षणमपरं रूपं अमूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिंगात्मव्यपाश्रयं माहारजनाद्युपमाभिर्दर्शितम्। अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः। तदेतत्सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं संनिहितालंबनेन इतिकरणेन प्रतिषेधकं नञं प्रत्युपनीयत इति गम्यते। ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्ग्रंथे, न स्वप्रधानत्वेन। प्रपंचिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायां इदमुपक्रान्तम्— 'अथात आदेशो नेति नेति' इति। तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते। तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धम्। युक्तं च कार्यस्य वाचारंभणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं, नतु ब्रह्मणः। सर्वकल्पनामूलत्वात्। नचात्र इयमाशंका कर्तव्या— कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति— "प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति। यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यम्। द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषे ति, उत्तरो वासनाराशिम्। अथवा 'नेति नेति' इति वीप्सेयं इतीति यावत्किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः। परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद्ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात्। वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य [illegible]षयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते।

तस्मात्प्रपंचमेव ब्र णि कल्पितं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः ॥

इतश्चैष एव निर्णयः । यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रह्म ब्रवीति 'अन्यत्परमस्ति' इति । अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात् । तत्रैषाक्षरयोजना— नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः? नह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेति नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयति अन्यत्परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्तीति । यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते नह्येतस्मादिति न इति न इति प्रपंचप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति । तदा 'ततो ब्रवीति च भूय' इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ नामधेयम्—' त्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे मंजसं भवति । अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत? तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसानः, इत्यध्यवस्यामः ॥२२॥

तदव्यक्तमाह हि ॥२३॥

यत्प्रतिषिद्धात्प्रपंचजातात् अन्यत्परं ब्रह्म, तदस्ति चेत् कस्मान्न गृह्यत इति । उच्यते— तदव्यक्तमनिंद्रियग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । आह ह्येवं श्रुतिः— 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा' ' एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते' 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' इत्याद्या । स्मृतिरपि— "अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते" इत्याद्या ॥२३॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२४॥

अपिच एनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपंचमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां, श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः— 'परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥' इति । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि— "यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युंजानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्" इति चैवमाद्या ॥२४॥

ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोः अन्यत्वं स्यादिति । नेत्युच्यते—

प्रकाशादिव वैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयो अंगुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते, नच स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । तथाहि वेदान्तेषु अभ्यासेन असकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥२५॥

अतोऽनंतेन तथाहि लिंगम् ॥२६॥

अतश्च स्वाभाविकत्वादभेदस्य अविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेणानंतेन प्राज्ञेनात्मनै तां गच्छाति । तथाहि लिंगं— 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादि ॥२६॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् ॥२७॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये । क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते— 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायानः' इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च । 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति गंतृगंतव्यत्वेन । 'यः र्वाणि भूतान्यंतरो यमयति' इति नियंतृनियंतव्यत्वेन च । क्वचित्तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्यते, भेदव्यपदेशो निरालंबन एव स्यात् । अत उभयव्यपदेशदर्शनात् अहिकुंडलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाहिरित्यभेदः कुंडलाभोगप्रांशुत्वादीनीति तु भेदः, एवमिहापीति ॥२७॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥२८॥

अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यंतभिन्नौ उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ च भेद-

व्यपदेशभाजौ भवतः, एवमिहापीति ॥२८॥

पूर्ववद्वा ॥२९॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं' इति, तथैवैतद्भवितुमर्हति । तथाहि अविद्याकृतत्वाद्बंधस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्मा अहिकुंडलन्यायेन परस्यात्मनः संस्थानभूतः, प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत, ततः पारमार्थिकस्य बंधस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत । नचात्र उभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेव अनुवदति अर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं इत्येष एव सिद्धान्तः ॥२९॥

प्रतिषेधाच्च ॥३०॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः । यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रम् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादि । 'अथात आदेशो नेति नेति' 'तदेतद्ब्रह्म पूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्' इति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपंचनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्च एष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥३०॥

पराधिकरणम् । सू० ३१-३ ।

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपंचं ब्रह्म निर्धारितं, अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । कानिचिद्धि वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव । तेषां हि परिहारमभिधातुं अयमुपक्रमः क्रियते—

परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

परमतो ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितुमर्हति । कुतः? सेतुव्यपदेशादुन्मानव्यपदेशात्संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्चेति । सेतुव्यपदेशस्तावत्— 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति। सेतुशब्दश्च हि लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृदादिप्रचये प्रसिद्धः । इह तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिव आत्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति । 'सेतुं तीर्त्वा' इति च तरतिशब्दप्रयोगात् । यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जांगलमसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नो-

तीति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च भवति "तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोड-शकलं" इति । यच्च लोके उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि, ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा संबंधव्यपदेशोऽपि भवति— 'ता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति, 'शारीर आत्मा' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति च । मितानां च मितेन संबंधो दृष्टो यथा नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा संबंधं व्यपदिशति सुषुप्तौ । अतस्ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते । भेदव्यपदेशश्च एतमेवार्थं गमयति । तथाहि— 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य, ततो भेदेन अक्ष्याधारमीश्वरं व्यपदिशति— 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति— 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति— 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इत्येकस्य । 'ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाणां च' इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यं इदं वैदेहस्येति ॥३१॥

एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते

सामान्यात्तु ॥३२॥

तु-शब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिद्भवितुमर्हति, प्रमाणाभावात् । नह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । नच ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यवधारणात् । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान्न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तम् । नेत्युच्यते । सेतुव्यपदेशस्तावन्न ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते । सेतुरात्मेति हि न ततः परमस्तीति । तत्र परस्मिन्नसति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत। नचैतन्न्याय्यम् । हठो प्रसिद्धकल्पना । अपिच सेतुव्यपदेशादात्मनो

लौकिकसेतुनिदर्शनेन सेतुब्रा वस्तुतां प्रसंजयता मृद्दारुमयतापि प्रासंक्ष्यत । नचैतन्याय्यम् । अजत्वादिश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्यात्तु `तुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव `तुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते । 'सेतुं तीर्त्वा' इत्यपि रतेरतिक्रमासंभवात्प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते । यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त इत्युच्यते, नातिक्रान्तः, तद्वत् ॥३२॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३३॥

यदप्युक्तं उन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति, तत्राभिधीयते— उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः । किमर्थस्तर्हि ? बुद्ध्यर्थः, उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मणः उन्मानकल्पनैव क्रियते । नह्यविकारेऽनंते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापयितुं मंदमध्यमोत्तमबुद्धित्वात्पुंसामिति । पादवत् । यथा मनआकाशयोः अध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वागादयो मनःसंबंधिनः पादाः कल्प्यन्ते, चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशसंबंधिनः, आध्यानाय तद्वत् । अथवा पादवदिति । यथा कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्राचुर्याय कल्प्यते । नहि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते, क्रयविक्रये परिमाणानियमात्, तद्वदित्यर्थः ॥३३॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥३४॥

इह सूत्रे द्वयोरपि संबंधभेदव्यपदेशयोः परिहारोऽभिधीयते । यदुक्तं— संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति, तदप्यसत् । यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपपद्येते । संबंधव्यपदेशे तावदयमर्थः । बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगात् उद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबंधः इत्युपाध्यपेक्षया उपचर्यते, न परिमितत्वापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैव उपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया । प्रकाशादिवदित्युपमोपादानम् । यथै स्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चांद्रम स्य वोपाधियोगादुपजातविशेषस्य उपाध्युपशमात्संबंधव्यपदेशो भवति, उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथावा सूचीपाशाकाशादिषु

उपाध्यपेक्षयैवैतौ ंवं भेदव्यपदेशौ भवतः, तद्वत् ॥३४॥

उपपत्तेश्च ॥३५॥

उपपद्यते चात्र ईदृश एव संबंधो नान्यादृशः 'स्वमपीतो भवति' इति हि स्वरूपसंबंधमेनमामनन्ति । स्वरूपस्य ानपायित्वात् न नरनगर-न्यायेन सं ंधो घटते । उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्तु 'स्वमपीतो भवति' इत्युपपद्यते । तथा भेदोऽपि नान्यादृशः ंभवति । बहुतरश्रुतिप्रसिद्धैकेश्वर-त्वविरोधात् । थाच श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थानकृतं भेदव्यपदेशमुपपाद-यति— 'योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः' 'योऽयमंतः पुरुष आकाशः' 'योऽ-यमंतर्हृदय आकाशः' इति ॥३५॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥३६॥

एवं ेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतूनुन्मथ्य ंप्रति स्वपक्षं हेत्वंतरेण उपसंहरति । तथान्यप्रातिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वंतरमस्तीति गम्यते । तथाहि ' एवाधस्तात्...अहमेवाधस्तात्' 'आत्मैवाधस्तात्' 'सर्वं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः वें वेद' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नेह ानास्ति किंचन' ''यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्'' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम-नंतरमबाह्यम्' इत्येवमादीनि वाक्यानि: स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतु-मशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं वारयन्ति । र्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्म-नोऽन्योऽन्तरात्मास्तीत्यवधार्यते ॥३६॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥३७॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिरा रणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्व-गतत्वमप्यात्मनः ि द्धं भवति । अन्यथा हि तन्न सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदे-शेषु हि मुख्येष्वंगीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेव-मात्मकत्वात् । थान्यप्रातिषेधेऽप्यसति, वस्तु वस्त्वंतराद्या तंत इति परि-च्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । र्वगतत्वं चास्य आयामशब्दादिभ्यो विज्ञा-यते । आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽ-न्तर्हृदय आकाशः' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान्दिवः' 'ज्यायाना-काशात्' ''नित्यः सर्वगतः थाणुरचलोऽयं सनातनः'' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥३ ॥

८ ।धिकरणम् । सू० ३८–४ ।

फलमत उपपत्तेः ॥३८॥

तस्यैव ो व्यावहारिक्यां ईशित्रीशितव्यविभागावस्थायां अयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते । यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्र क्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जंतूनां किमेतत्कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति । कुतः? उपपत्तेः । स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधत् देशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं ं पादयतीत्युपपद्यते । कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फ ं भवतीत्यनुपपन्नम् । अभावाद्भावानुत्पत्तेः । स्यादेतत् कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति, तत्फलं कालान्तरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तृसंबंधात्फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वा आत्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्र ि द्धम् । नह्य बद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः । अथोच्येत मा भूत्कर्मानंतरं फलोत्पादः, कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यत इति । तदपि नोपपद्यते । अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत् । न। ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्॥३८

श्रुतत्वाच्च ॥३९॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः, किं तर्हि श्रुतत्वादपि ईश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथाच श्रुतिर्भवति— ' वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः' इत्येवंजातीयका ॥३९॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥४०॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च । श्रूयते तावदयमर्थः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिषु वाक्येषु तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इ गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत । तत्रास्य उपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । ननु अनुक्षणविनाशिनः ंणः फलं नोपपद्यत इति, परित्यक्तोऽयं पक्षः । नैष दोषः । श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत्प्रमाणं, यथायं कर्मफलसंबंधः श्रुत उप-

पद्यते, तथा कल्पयितव्यः । नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति । अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थापूर्वं नामास्तीति तर्क्यते । उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण । ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् । अविचि स्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् अनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माद्धर्मादेव फलमिति ॥४०॥

पूर्वं तु बादरायणो हे व्यपदेशात् ॥४१॥

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्यते । कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा, तथास्त्वीश्वरात्फलमिति सिद्धान्तः । कुतः? हेतुव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते, फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्" इति । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥४१॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम् । इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितं एकरसं सैन्धवघनवदवधारितं, तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिंतावसरः? नहि

कर्म द्रुत्ववद्व बहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मण एकत्वादेकरूपत्वाच्च । नचैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवन्ति । नहि अन्यथार्थोऽन्यथा ज्ञानं, इत्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिपिपादयिषितानि, तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वासप्रसंगो वेदान्तेषु । तस्मान्न तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशंकितुं शक्यते । नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्येत । ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैः ब्रह्मविज्ञानं जन्यते इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' [१.१.४] इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदचिंतामारभत इति ॥

तदुच्यते— सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चेयं विज्ञानभेदाभेदचिंतेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभवतः, कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेषा चिंता संभवति— किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेदः आहोस्विन्नेति ॥

तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते । नाम्नस्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु । अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्यन्नाम, तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं कौषीतकं शाट्यायनकमित्येवमादि । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो "वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनं" इत्येवमादिषु । अस्ति चात्र रूपभेदः । तद्यथा— केचिच्छाखिनः पंचाग्निविद्यायां षष्ठमपरमग्निमामनन्त्यपरे पुनः पंचैव पठन्ति । तथा प्राणसंवादादिषु केचिदूनान् वागादीनामनन्ति, केचिदधिकान् । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशंकितः कारीर्यादिषु । अस्ति चात्र धर्मविशेषः । यथाथर्वणिकानां शिरोव्रतमिति । एवं पुनरुक्त्यादयोऽपि भेदहेतवो यथासंभवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् । सू० १–४ ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥१॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्वेदान्ते तानि तान्येव

भवितुमर्हन्ति । कुतः? चोदनाद्यविशेषात् । आदिग्रहणेन
णसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकृष्यन्ते । संयोगरूप
दित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नस्
जुहुयादिति, एवं 'यो ह वै ज्ये च श्रेष्ठं च वेद' इ
छंदोगानां च तादृश्येव चोदना । प्रयोजन योगोऽप्यवि
श्रेष्ठश्च स्वानां भ ति' इति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञान
श्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वम् । यथा च द्रव्यदे
एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तद्रूप्यते । समाख्
विद्येति । स्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् । एवं पं
नरविद्या शांडिल्यविद्येत्येवमादिष्वपि योजयितव्यम् । ये
भेदहेत्वाभा ाः ते प्रथ एव कांडे 'न नाम्ना स्यादच
इत्यारभ्य परिहृताः ॥१॥

इहापि कंचिद्विशेषमाशंक्य परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥२॥

स्यादेतत् । र्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गु
तथाहि वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमाम
'ग्निरेवाग्निर्भवति' इत्यादिना । छंदोगास्तु तं नामनन्ति पं
उपसंहरन्ति 'अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेद' इति । येषां
येषां च नास्ति, कथमुभयेषामेका विद्या उपपद्येत? न
शक्यते प्रत्येतुं, पंच ख्याविरो ात् । तथा प्राण वादे
प्राणान्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छंदोगा आमनन्ति । वाजस
प्यामनन्ति 'रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य
आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति, वेद्यभेदाच्च विद्याभे
भेदादिव यागस्येति चेत् । नैष दोषः । यत एकस्यामपि
जातीयको गुणभेद उपपद्यते । यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहा
थापि द्युप्रभृतीनां पंचानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञाय नत
भवितुमर्हति । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरातिरात्रो भिद्यते ।
षष्ठोऽग्निश्छंदोगैः— ' ' प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एवं हरन्ति' इ

नैथिनस्तु सांपादिकेषु पंचस्वग्निष्वनुवृत्तायाः मिद्धूमादिकल्पनाया निवृत्तये 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति मित्समित्' इत्यादि मामनन्ति । नित्यानुवादः। अथाप्युपा नार्थ एष वादस्तथापि गुणः शक्यते दोगैरप्युपसंहर्तुम् । नचात्र पंच ख्याविरोध आशंक्यः । सांपादिकाग्न्याभिप्राया षा पंचसंख्या नित्यानुवादभूता, न विधिसमवायिनीत्यदोषः । एवं प्राण वादेष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोप हारो न विरुध्यते । नच आवापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाशंक्यः । स्यचिद्वेद्यांशस्य आवापोद्वापयोरपि भूयसो वेद्यराशेः अभेदावगमा् । तस्मादैकविद्यमेव ॥२॥

स्वाध्याय य तथात्वेन हि समाचारेऽधि राच ववच्च तन्निय ः ॥३॥

यदप्युक्तं— आथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति, तत्प्रत्युच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो, न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते ? यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रंथे आथर्वणिका 'इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातं' इति समामनन्ति । 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं' इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्येतैष धर्मः। न। तत्राप्येतामिति प्रकृतप्रत्यवमर्शात्। प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रंथविशेषापेक्षमिति ग्रंथविशेषसंयोग्येवैष धर्मः। सववच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः । यथाच सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यंता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनाभिसंबंधात् आथर्वणोदितैकाग्न्यभि बंधाच्च आथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तथैवायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेष बंधात्तत्रै नियम्यते । तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वम् ॥३॥

दर्शयति च ॥४॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं र्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात् 'र्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति । तथा 'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ए मग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगाः' इति च । तथा 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति काठके उक्तस्येश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शन-

निंदार्थै पराम ों दृश्यते 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इति । तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्र पादितस्य वैश्वानरस्य छांदोग्ये सिद्धवदुपादानं 'यस्त्वेतमे प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं ैश्वानरमुपास्ते' इति । तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्थादीनां अन्यत्रोपासनविधानायोपादानात्प्रायदर्शनन्यायेन उपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥४॥

२ उप ंहाराधिकरणम् । सू० ५ ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥५॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानां अन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि मानें विज्ञाने उपसंहारो भवति । अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारकः, स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानम् । तस्मादुपसंहारः । विधिशेषवत् । यथाहि विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसंहरणं, एवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्गुणानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः । विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अस्यैव तु प्रयोजनसूत्रस्य प्रपंचः 'सर्वाभेदात्' इत्यारभ्य भविष्यति ॥५॥

३ अन्यथात्वाधिकरण । सू० ६–८ ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥६॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति' 'ते वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय' इति प्रक्रम्य, वागादीन्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा, मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते— 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्' इति । तथा छांदोग्येऽपि— 'तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्यामः' इति प्रक्रम्य इतरान्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा, तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः प ते— 'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति । उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते । तत्र संशयः— किमत्र विद्याभेदः स्यादाहोस्विद्विद्यैकत्वमिति । किं तावत्प्राप्तं? पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति ।

ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रमभेदात् । अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा छंदोगाः । 'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणं आमनन्ति । छंदोगास्तु उद्गीथत्वेन 'तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति । तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति । अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाहि— देवासुरसंग्रामोपक्रमत्वं, असुरात्ययाभिप्रायः, उद्गीथोपन्यासो, वागादिसंकीर्तनं, तन्निंदया मुख्यप्राणव्यपाश्रयः, तद्वीर्याच्चासुरविध्वंसनमश्मलोष्टनिदर्शनेन, इत्येवं बहवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि च उद्गीथसामानाधिकरण्यं, प्राणस्य श्रुतम्— 'एष उ वा उद्गीथः' इति । तस्माच्छांदोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् । तस्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥६॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥७॥

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं, विद्याभेद एवात्र न्याय्यः । कस्मात्? प्रकरणभेदादिति । प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथाहि— इह प्रक्रमभेदो दृश्यते । छांदोग्ये तावत्— 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्येवमुद्गीथावयवस्योंकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य, रसतमादिगुणोपव्याख्यानं तत्र कृत्वा, 'अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य, देवासुराख्यायिकाद्वारेण तं 'प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इत्याह । तत्र यदि उद्गीथशब्देन सकला भक्तिरभिप्रेयेत, तस्याश्च कर्तोद्गातर्त्विक्, तत उपक्रमश्चोपरुध्येत, लक्षणा च प्रसज्येत । उपक्रमानुरोधेन चैकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यम् । तस्मादत्र तावदुद्गीथावयवे ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते । वाजसनेयके तु उद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभावात्सकलैव भक्तिरावेद्यते । 'त्वं न उद्गाय' इत्यपि तस्याः कर्तोद्गातार्त्विक्प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरम् । यदपि तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य, तदपि उद्गातृत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्यैकत्वमावहति । सकलभक्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैषम्यम् । नच प्राणस्योद्गातृत्वं असंभवेन हेतुना परित्यज्यते, उद्गीथभाववदुद्गातृभावस्याप्युपासनार्थत्वेन उपदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्येणैव चोद्गातौद्गात्रं करोतीति नास्त्यसंभवः । तथाच तत्रैव श्रावितम्— वाचा च ह्येव स प्राणेन

चोदगायत्' इति । नच विवक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्यच्छायानु रमात्रेण मानार्थत्वमध्यवसातुं युक्तम् । थाहि अभ्युदयवाक्ये पशुका वाक्ये च— 'त्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये ध्यमाः स्युस्तानग्नये, दात्रे पुरोडाशमष्टा - पालं कुर्यात्' इत्यादिनिर्देशसाम्येऽपि, उपक्र भेदादभ्युदयवाक्ये देव ापनयोऽध्यवसितः, पशुकामवाक्ये तु यागविधिः । तथेहाप्युक्रमभेदाद्विद्याभेदः। परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परमात्मद्द चध्यास ाम्येऽपि 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' ' एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनं :' इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टं उद्गीथोपासनं अक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नम् । नच इतरेतरगुणोप हार एकस्यामपि शाखायां तद्वच्छाखान्तरस्थेष्वपि एवंजातीयकेषूपासनेष्विति ॥७॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तदपि ॥८॥

अथोच्येत ंज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं, उद्गीथविद्येति ह्युभयत्राप्येका संज्ञेति । तदपि नोपपद्यते । उक्तं ह्येतत्— 'न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्' [३.३.७] इति । तदेव चात्र न्याय्यतरं श्रुत्यक्षरानुगतं हि । तत्संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यं उद्गीथशब्दमात्रप्रयोगाल्लौकिकैर्व्यवहर्तृभिरुपचर्यते । अस्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युभा नेषूद्गीथविद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामपि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रंथपरिपठितानां काठक ंज्ञैकत्वं दृश्यते, तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति श्चिदेवंजातीयको भेदहेतुः, तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संवर्गविद्यादिषु ॥८॥

४ व्याप्त्यधिकरण । सू० ९ ।

व्याप्ते समंज ॥९॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासी ' इत्यत्र अक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्या ापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभा नात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः । त्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरानिवर्तितायामेव अन्य र द्धौ अन्यतर द्धिरध्यस्यते । यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यतेऽनु र्तत एव तास्मिंस्तद्बुद्धिः अध्यस्ते रबुद्धावपि । यथा नाम्नि ब्र बुद्धौ अध्यस्य ा- यामप्यनुवर्तत एव ना द्धिः, न ब्रह्मबुद्धया निवर्तते । यथावा तिमा-

दिषु वि वादिबुद्ध्यध्यासः। एवमिहाप्यक्षरे उद्गीथबुद्धिरध्यस्येत, उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति। अपवादो नाम—यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति। यथा देहेन्द्रिय घाते आत्मबुद्धिः आत्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या 'तत्त्वमसि' इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते। यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्यते। एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्येत, उद्गीथबुद्ध्या वाक्षरबुद्धिरिति। एकत्वं त्वक्षरोद्गीथशब्दयोः अनातिरिक्तार्थवृत्तित्वम्। यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति। विशेषणं पुनः र्ववेदव्यापिनः ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्र गे औद्गात्रविशेषस्द समर्पणम्। यथा नीलं यदुत्पलं तदानयेति। एवमिहाप्युद्गीथो य ॐकारस्तमुपा तेति। एवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमाने एते पक्षाः प्रतिभान्ति। तत्र अन्यतमनिर्धारणकारणाभावादनिर्धारणप्राप्तौ इदमुच्यते—व्याप्तेश्च मंजसमिति। च शब्दोऽयं तु-शब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः। तादिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युदस्यन्ते। विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते। तत्राध्यासे तावद्या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते, तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत, तत्फलं च कल्प्येत। श्रूयत एव फलं 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इत्यादीति चेत्। न। तस्यान्यफलत्वात्। आप्त्यादिदृष्टिफलं हि तत् नोद्गीथाध्या फलम्। अपवादेऽपि समानः फलाभावः। मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत्। न। पुरुषार्थोपयोगानवगमात्। नच कदाचिदप्योंकारादोंकारबुद्धिर्निवर्तेत उद्गीथाद्वोद्गीथबुद्धिः। नचेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम्। उपासनाविधिपरत्वात्। नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते। निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यात्। एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्। नच हौत्रविषये आध्वर्यवविषये वाऽक्षरे ओंकारशब्दवाच्ये उद्गीथशब्दप्रसि द्धिरस्ति। नापि सकलायां साम्नो द्वितीयायां भक्तौ उद्गीथशब्दवाच्यायामोंकारशब्दप्रसिद्धिः येनानातिरिक्तार्थता स्यात्। परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते। व्याप्तेः र्ववेदसाधारण्यात्। सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प जि इत्यत उद्गीथशब्देनाक्षरं विशेष्य— कथं नामोद्गीथावय भूत ओंकारो गृह्येतेति। न अस्मिन्नपि पक्षे माना लक्षणा। उद्गीथशब्द या -

यवलक्षणार्थत्वात्। सत्यमेवमेतत्। लक्षणायामपि संनिकर्षविप्रकर्षौ भवत एव। अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा, विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति संनिकृष्टा। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तमाना दृष्टाः पटग्रामादिषु। अतश्च व्याप्तेर्हेतोः 'ओमित्येतदक्षरं' इत्येतस्य 'उद्गीथं' इत्येतद्विशेषणमिति समंजसमेतन्निरवद्यमित्यर्थः ॥९॥

५ सर्वाभेदाधिकरणम्। सू० १०।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥१०॥

वाजिनां छंदोगानां च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तम्। वागादयोऽपि हि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः। ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः— 'यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' इत्यादिना। अन्येषामपि तु शाखिनां कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु "अथातो निःश्रेयसादानम्" "एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं, न त्विमे वसिष्ठत्वादयोऽपि गुणा उक्ताः। तत्र संशयः— किमिमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरन्नुत नास्येरन्निति। तत्र प्राप्तं तावत् नास्येरन्निति। कुतः? एवं-शब्दसंयोगात्। 'अथो य एवं विद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' इति हि तत्रतत्र एवं-शब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते। एवं-शब्दश्च संनिहितावलंबनो, न शाखान्तरपरिपाठितमेवंजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुम्। तस्मात्स्वप्रकरणस्थैरेव गुणैर्निराकांक्षत्वमिति। एवं प्राप्ते प्रत्याह— अस्येरन्निमे गुणाः क्वचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि। कुतः? सर्वाभेदात्। सर्वत्रैव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते। प्राणसंवादादिसारूप्यात्। अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्येरन्। नन्वेवं-शब्दः तत्र तत्र भेदेनैवंजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तम्। अत्रोच्यते यद्यपि कौषीतकिब्राह्मणगतेन एवं-शब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितं असंनिहितत्वात् तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेन एवं-शब्देन तत्संशब्दितमिति। न परशाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावबद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते। नचैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना

वा भवति । एवं स्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति, गुणवतो भेदाभावात् । नहि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरं गतः तद्देश्यैरविभावितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथाच तत्र परिचयाविशेषाद्देशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते, एवमभियोगविशेषाच्छाखान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्येरन् । तस्मादेकप्रधानसंबद्धा धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥१०॥

६ आनंदाद्याधिकरणम् । सू० ११–१३ ।

आनंदादयः प्रधानस्य ॥११॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु आनंदरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं इत्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः क्वचित्केचित् श्रूयन्ते । तेषु संशयः— किमानंदादयो ब्रह्मधर्मा यत्र यावन्तः श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः, किंवा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते— आनंदादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् ? सर्वाभेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन ॥११॥

नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन् । तथाहि तैत्तिरीयके आनंदमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते— 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनंद आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । अत उत्तरं पठति—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥१२॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः । यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनंद इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रंतरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयापचयौ च सति भेदे संभवतः । निर्भेदं तु ब्रह्म 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । नचैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः, कोशधर्मास्त्वेते इत्युपादिष्टमस्माभिः 'आनंदमयोऽभ्यासात्' [१.१.१२]इत्यत्र । आपिच परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् । ब्रह्मधर्मा-

स्त्वेतान्क्त । न्यायमात्रमिदमाचार्येण प्रदर्शि प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपासनायोपदिश्य नेषु नेतव्यः, यद्वा-मत्वादिषु त्यकामत्वादिषु च । तेषु हि सत्यप्युपास्यस्य ह्मण एकत्वे, प्रक्रमभेदादुपासनाभेदे सति, न्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः । यथा च द्वे नार्यावेकं नृपतिमुपासाते छत्रेणैका चामरेणान्या, तत्रोपास्यैकत्वेऽप्युपा नाभेदो धर्मव्यवस्था च भवति, एवमिहापीति । उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते न निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि । अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचित् श्रुतानां र्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥१२॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥१३॥

इतरे त्वानंदादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैव उच्यमाना अर्थ ।-न्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्यं, प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि ते इति ॥१३॥

आध्यानाधिकरणम् । सू० १४–१५ ।

आध्यानाय प्रयोजनाभावा ॥१४॥

काठके हि पठ्यते 'इंद्रियेभ्यः परा र्था अर्थेभ्यश्च परं नः । मनसस परा बुद्धिः' इत्यारभ्य 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ति । तत्र संशयः— किमिमे सर्व एवार्थादयः त स्ततः परत्वेन पाद्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र ताव-त्सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । थाहि यते— 'इदमस्मात्परमिदमस्मात्परम्' इति । ननु हुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयि-षितेषु वाक्यभेदः स्यात् । नैष दोषः । वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि भवन्ति हुविषयान्परत्वोपेतान्प्रतिपादयितुम् । तस्मा-त्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— पुरुष एव ह्येभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं, न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनम् । मात्? प्रयोजनाभावात् । नहीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किंचित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । पुरुषे त्विंद्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थ ।तातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं, मोक्षसिद्धिः । थाच श्रुतिः 'निचाय्य तं मृत्युमुखा-त्प्रमुच्यते' इति । अपिच परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविषयमादरं

दर्शयन् रुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवा ोक्तिरि दर्शयति— आध्यानायेति आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः। सम्यग्दर्शनार्थमेव हीह: आध्या मुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥१४॥

आर शब्दाच्च ॥१५॥

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव इयं इंद्रियादिप्रवाहोक्तिः। यत्कारणं 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह। अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितामिति गम्यते। तस्यैव च दुर्विज्ञानतां स्कृतमातिगम्य ां च दर्शयति। तद्विज्ञानार्थं च 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इत्याध्यानं विदधाति। तद्याख्यातं 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' [१.४.१] इत्यत्र। एवमनेकप्र ारः आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु। अपिच ' ोऽध्वनः पारमाप्नोति ताद्विष्णोः परमं पदम्' इत्युक्ते, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां इंद्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमाम्नाय इत्यवसीयते ॥१५

८ आत्मगृहीत्यधिकरणम्। सू० १६–१७।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ६॥

ऐतरेयके श्रूयते— 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लो ान्नु सृजा' इति 'स इमाँल्लोकानसृजतांभो, मरीचीर्मरमापः' इत्यादि। तत्र शयः— किं पर एवात्मा इहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः कश्चिदिति। किं तावत्प्राप्तं? न परमात्मेहात्मशब्दाभि प्यो भवितुमर्हतीति। कस्मात्? वाक्यान्वयदर्शनात्। ननु वाक्यान्वयः तरां परमात्मविषयो दृश्यते, प्रा गुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात्। ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्च। नेत्युच्यते। लोक ृष्टिवचनात्। परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे, महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या। लोकसृ स्त्विह आदावुच्यते। लोकाश्च महाभूत -निवेशविशेषाः। थाच अंभःप्रभृतींल्लोकत्वेनैव निर्ब्रवीति 'अदोऽम्भः परेण दिवम्' इत्यादिना। लोक ृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियते इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते। थाहि श्रुतिर्भवति— 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' इत्याद्या। स्मृतिरपि " वै शरीरी प्रथमः स वै पुरु उच्यते। आदिक ी स भूतानां ाग्रे र्तत" इति। ऐतरेयि-

णोऽपि 'अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रे ाे देवाः' इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनन्ति। आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते— 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' इत्यत्र। एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते। ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नम्। अपिच 'ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्' इत्येवंजातीयको भूयान्व्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते। तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादिति। एवं प्राते ब्रूमः— पर एवात्मेह आत्मशब्देन गृह्यते इतरवत्। यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणम्। तथा चेतरस्मिंल्लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते, तथेहापि भवितुमर्हति। यत्र तु 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्येवमादौ 'पुरुषविधः' इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते, भवेत्तत्र विशेषवत आत्मनो ग्रहणम्। अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' 'स इमाँल्लोकानसृजत' इत्येवमादि। तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥१६॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥१७॥

वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमिति। अत्रोच्यते— स्यादवधारणादिति। भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणम्। कस्मात्? अवधारणात्। परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेः आत्मैकत्वावधारणं आंजसमवकल्पते। अन्यथा ह्यनांजसं तत्परिकल्प्येत। लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यंतरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनंतरमिति योजयिष्यामि। यथा 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतत् श्रुत्यंतरप्रसिद्धावियद्वायुसृष्ट्यनंतरामिति अयूयुजं, एवमिहापि। श्रुत्यंतरप्रसिद्धो हि मानविषयो विशेषः श्रुत्यंतरेषूपसंहर्तव्यो भवति। योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमः 'ताभ्यो गामानयत्' इत्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः। नह्ययं सकलः कथाप्रबंधो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं, तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात्। ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम्। तथाहि अंभःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां च अग्न्यादीनां सृष्टिं शिष्ट्वा, करणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य, स ए स्रष्टा, क न्विदं मद्दते

स्थात्' इति वीक्ष्य, इदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति 'एतमेव सीमानं विदार्यै या द्वारा प्रापद्य' इति । पुनश्च 'यदि वाचाभिव्याहृं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्' इत्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकम् 'अथ कोऽहम्' इति वीक्ष्य 'एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति । तथोपरिष्टात् 'एष ब्रह्मैष इंद्रः' इत्यादिना समस्तं भेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य 'सर्वे तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति । तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनप ादम् ॥

अपरा योजना— **आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्** । वाजसने के 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः' इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसंगविनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति । थाह्युप हरति— 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इति । छांदोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति अंतरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्य उदर्के 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति ादात्म्यमुपदिशति। तत्र संशयः— तुल्यार्थत्वं किमनयोराम्नानयोः यादतुल्यार्थत्वं वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तं, अतुल्यत्वादाम्नानयोः । नहि आम्नानवैषम्ये सति अर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं, आम्नानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते । छांदोग्ये तु उपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः । ननु छंदोगानामप्यस्त्युदर्के तादात्म्योपदेश इत्युक्तम् । त्युक्तम् । उपक्रमतंत्रत्वादुप हारस्य, ादात्म्यसंपात्तिः ति मन्यते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते— आत्मगृहीतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र छंदोगानामपि भवितुमर्हती रवत् । य ा 'कतम आत्मा' इत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिः थैव । कस्मात् ? उत्तरात्तादात्म्योपदेशात् । **अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्** । यदुक्तमुपक्रमान्वयादुपक्रमे च आत्मशब्दश्रवणाभावान्नात्मगृहीतिरिति, तस्य कः परिहार इति चेत्सोऽभिधीयते स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः । अवधारणात् । थाहि— 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञा म्' इत्येकविज्ञानेन र्वविज्ञानमवधार्य, तत पिपादयिषया 'देव—' इत्याह । च्चात्मगृहीतौ त्यां संप-

द्यते। अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा न विज्ञात इति, नैव सर्वविज्ञानं पद्येत। तथा प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं, जीवस्य त्मशब्देन परामर्शः, स्वापावस्थायां च तत्स्वभावसंपत्तिकथनं, परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनः 'तत्त्वमसि' इत्यवधारणं, इति च सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेव अवकल्पते न तादात्म्यसंपादनायाम्। नचात्र उपक्रमतंत्रत्वोपन्यासो न्याय्यः। नह्युपक्रमे आत्मत कीर्तनं अनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति। सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन शेषेण विरुध्यते, विशेषाकांक्षित्वात्सामान्यस्य। सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्यः संभवति, अतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारंभणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः। आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति। आहर पात्रं पात्रमाहर इत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि तद्दर्शनात्। तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम्॥१७॥

९ कार्याख्यानाधिकरणम्। सू० १८।

कार्याख्यानादपूर्वम्॥ ८॥

छंदोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमाम्नाय तस्यैवापो वास आमनन्ति। अनंतरं च छंदोगा आमनन्ति— 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधाति' इति। वा सनेयिनश्चामनन्ति— 'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति। तत्र त्वाचमनमनग्नताचिंतनं च प्राणस्य प्रतीयते। तत्किमुभयमपि विधीयते, उताचमनमेव उतानग्नताचिंतनमेवेति विचार्यते। किं तावत्प्राप्तम्? उभयमपि विधीयत इति। कुतः? उभयस्याप्यवगम्यमानत्वात्। उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विध्यर्हम्। अथवाचमनमेव विधीयते। विस्पष्टा हि तस्मिन्विधिविभक्तिः 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत्' इति। तस्यैव स्तुत्यर्थमनग्नता कीर्तनमिति। एवं प्राप्ते ूमः नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते, कार्याख्यानात्। प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्यार्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्वाख्यायते। नन्वियं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात्। नेत्युच्यते। विषयनानात्वात्। सा न्यविषया हि स्मृतिः

पुरुषमात्रसंबद्धं प्रायत्या माचमनं प्रापयति । श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात् । नच भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योः मूलमूलिभावोऽवकल्पते । नचेयं श्रुतिः प्राणविद्या योगि अपूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्यमाश्रयितुम् । पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । अतएव च नोभयाविधानम् । उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत । तस्मात्प्रातमेवाशिशिषतामाशितवतां चोभयत आचमनं अनूद्य 'एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति प्राणस्यानग्नताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्सु प्राणविद्यासंबंधित्वेनापूर्व उपदिश्यते । नचायमनग्नतावादः आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् । स्वयं च अनग्नता कल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेः । नचैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगता भवति प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति । क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते, तदीयासु त्वप्सु वासःसंकल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यम् । अपिच 'यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतंगेभ्यस्तत्तेऽन्नम्' इत्यत्र तावन्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुम् । अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च । सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते । तत्साहचर्याच्च 'आपो वासः' इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते । प्राग्द्धास्वेव त्वाचमनीयास्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । नह्यर्धवैशसं संभवति । अपिचाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः । ननु मन्यन्त इत्यपि समानं वर्तमानापदेशित्वम् । सत्यमेव एतत् । अवश्यविधेये त्वन्यतरस्मिन्वासःकार्याख्यानादपां वासःसंकल्पनमेवापूर्वं विधीयते, नाचमनं, पूर्ववद्धि तत् इत्युपपादितम् । यदप्युक्तं विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति, तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तम् । अतएव आचमनस्याविधित्सितत्वात् 'एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति नामनन्ति 'तस्मादेवंवित्' इत्यादि । तस्मान्माध्यंदिनानामपि पाठे आचमनानुवादेनैवंवित्त्वमेव प्रकृतप्राणवासोवित्त्वं विधीयते इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः क्वचिदाचमनं विधीयते क्वचिद्वासोविज्ञानामिति सोऽपि न साधुः । 'आपो वा ' इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात् ।

तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यम् ॥१८॥

१० समानाधिकरणम् । सू० १९ ।

समान एवं चाभेदात् ॥१९॥

वा सनेयिशाखायामाग्निरहस्ये शांडिल्यनामांकिता विद्या विज्ञाता । तत्र च गुणाः श्रूयन्ते— 'आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते—'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः त्यस्तस्मिन्नंतर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच' इति । तत्र संशयः— किमियमेका विद्या अग्निरहस्यबृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्च, उत द्वे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति । किं तावत्प्राप्तम्? विद्याभेदो गुणव्यवस्था चेति। कुतः? पौनरुक्त्यप्रसंगात् । भिन्नासु हि शाखास्वध्येतृ दितृभेदात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसाय एकत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोप हियन्ते प्राणसंवादादिषु इत्युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखायां अध्येतृवेदितृभेदाभावादशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विप्रकृष्टदेश थैका विद्या भवितुमर्हति । नचात्रैकमाम्नानं विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः भवति । तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरत्र चाम्नायेरन्न समानाः । समाना अपि तूभयत्राम्नायन्ते मनोमयत्वादयः । स्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इति । एवं प्राप्ते ब्रूमहे— यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति, एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति । उपास्याभेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानीमः । उपास्यं च रूपं विद्यायाः । नच विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातुं क्नुमः । नापि विद्याऽभेदे गुणव्यवस्थानम् । ननु पौनरुक्त्यप्रसंगाद्विद्याभेदोऽध्यवसितः । नेत्युच्यते । अर्थविभागोपपत्तेः । एकं ह्याम्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति न किंचिन्नोपपद्यते । नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये, तदेव बृहदारण्यके पठितव्यम् 'स एष सर्वस्येशानः' इत्यादि । यत्तु पठितमेव 'मनोमयः' इत्यादि तन्न पठितव्यम् । नैष दोषः । तद्बलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणाम्नानेन हि विप्रकृष्टदेशां शांडिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपादिश्यते । अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुण-

विधिरभिधीयते । अपिच अप्राप्तांशोपदेशेनार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाप्युपपद्यमानत्वान्न तद्बलेन प्रत्यभिज्ञा उपोदितुं शक्यते । तस्मादत्र समानायामपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च इत्युपपन्नम् ॥१९॥

११ संबंधाधिकरणम् । सू० २०–२१ ।

संबंधादेवमन्यत्रापि ॥२०॥

बृहदारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य, व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य, द्वे उपनिषदावुपादिश्येते । तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् । तत्र संशयः— किमविभागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये उत विभागेन एकाधिदैवमेकाध्यात्ममिति ? तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते— यथा शांडिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्तः, एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसंबंधात् । एका हीयं सत्यविद्याधिदैवमध्यात्मं चाधीता । उपक्रमाभेदाद्व्यतिषक्तपाठाच्च । कथं तस्यां उदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् । यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः, ग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरिति ॥२०॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

न वा विशेषात् ॥२१॥

नैव उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । कस्मात् ? विशेषात् । उपासनस्थानविशेषोपनिबंधादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबंध इत्युच्यते— 'य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः' इति ह्याधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति श्रावयति । 'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति । स्येति चैतत्संनिहितावलंबनं सर्वनाम । तस्मादायनविशेषव्यपाश्रयेणैवैते उपनिषदावुपादिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । नन्वेक एवायमधिदैवतमध्यात्मं च पुरुषः, एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणः आयतनद्वयप्रतिपादनात् । सत्यमेवमेतत् । एकस्यापि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैव

उपनिषद्विशेषोपदेशात् तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः — सत्यप्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति । यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति । ग्रामारण्ययोस्तु आचार्यस्वरूपानपायात्तत्स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः । तस्माद्व्यवस्था अनयोरुपनिषदोः ॥२१॥

दर्शयति च ॥२२॥

अपि च एवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिंगदर्शनं भवति— 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इति । कथमस्य लिंगत्वमिति, तदुच्यते— अक्ष्यादित्यस्थानभेदभिन्नान्धर्मान् अन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपुरुषगतान्रूपादीनक्षिपुरुषे उपसंहरति— 'तस्यैतस्य तदेव रूपम्' इत्यादिना । तस्माद्व्यवस्थिते एवैते उपनिषदाविति निर्णयः ॥२२॥

१२ संभृत्यधिकरणम् । सू० २३ ।

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥२३॥

'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान' इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्यसंभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि शांडिल्याविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते । तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतयः उपसंह्रियेरन्न वेति विचारणायां, ब्रह्मसंबंधादुपसंहारप्राप्तावेवं पठति । संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शांडिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः । अतएव चायतनविशेषयोगात् । तथाहि शांडिल्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तम्— 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये' इति । तद्वदेव दहरविद्यायामपि 'दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति । उपकोसलविद्यायां तु अक्ष्यायतनत्वम् 'य एषोऽक्षणि पुरुषो दृश्यते' इति । एवं तत्र तत्र तत्तदाध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते । आधिदैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयस्तासां कुत एतासु प्राप्तिः । ननु एतास्वपि आधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते— 'ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' 'एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव

माहिते' इत्येवमाद्याः । न्ति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः । सत्यमेवमेतत् । तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभृत्याद्यनुपसंहारहेतुः । मा गुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्थापिता विप्रकृ देशास्वपि विद्या विप्रकृ देशगुणा उपसंह्रियेरन्निति युक्तम् । भृत्यादयस्तु शांडिल्यादिवाक्यगोचराश्च मनोमयत्वादयो गुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वान्न प्रदेन्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः । नच ब्र बंधमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनमित्युच्यते । विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः । एकमपि हि ब्रह्म विभूतिभेदैरनेकधा उपास्यत इति स्थितिः । परोवरीयस्त्वादिवद्भेददर्शनात् । स्माद्वीर्यसंभृत्यादीनां शांडिल्यविद्यादिष्वनुपसंहार इति ॥२३॥

१३ पुरुषविद्याधिकरणम् । सू० २४ ।

पुरु विद्यायामिव चे रेषा नाम्नानात् ॥२४॥

अस्ति तांडिनां पैंगिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । अशिशिषादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि । अन्ये च धर्मास्तत्र समधिगता आशीर्मंत्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि कंचित्पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति— "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः— किं य इतरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः, किंवा नोप हर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुप हारप्राप्तौ आचक्ष्महे— नोप हर्तव्या इति । कस्मात्? तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभावात् । तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति । यथैकेषां शाखिनां तांडिनां पैंगिनां च पुरुषविद्यायामाम्नानं, नैवमितरेषां तैत्तिरीयाणामाम्नानमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते, पत्नीयजमानवेदवेदिबर्हिर्यूपाज्यपश्वृत्विगाद्यनुक्रमणात् । यदपि सवन पादनं तदपीतरविलक्षणमेव "यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि" इति । यदपि किंचिन्मरणावभृथत्वादि म्यं तदप्यल्पीयस्त्वात् भूयसा वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापन मम् । नच तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते । विदुषो यज्ञस्येति हि नचैते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । नहि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति । व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ विदुषो यो यज्ञः येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञ बंधः । त्यां च गतौ मुख्य

एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः । 'आत्मा यजमानः' इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्ब्रुवन्वैयाधिकरण्येनैवास्य यज्ञ बंधं दर्शयति । अपिच 'तस्यैवं-विदुषः' इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ त्यां, पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपिच संन्या ामा-त्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानंतरं 'तस्यैवंविदुषः' इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्व-शेष एवैष आम्नायो न स्वतंत्र इति प्रतीमः । तथाचैकमेव फलमुभयोर-प्यनुवाकयोरुपलभामहे "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति । इतरेषां त्वनन्य-शेषः पुरुषविद्याम्नायः । आयुरभिवृद्धिफलो सौ ' ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद' इति समभिव्याहारात् । तस्माच्छाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याध र्णां आशीर्मंत्रादीनामप्राप्तिः तैत्तिरीयके ॥२४॥

१४ वेधाद्यधिकरणम् । सू० २५ ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥२५॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारंभे मंत्रसमाम्नायः "सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः" इत्यादिः । तांडिनाम्— "देव वितः प्रसुव यज्ञम्" इत्यादिः । शाट्यायनिना— "श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि" इत्यादिः । कठानां तैत्तिरीयाणां च— ' ो मित्रः शं वरुणः' इत्यादिः । वाजसनेयिनां तूपनिषदारंभे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते— 'देवा ह वै त्रं निषेदुः' इत्यादि । कौषीतकिनामप्यग्निष्टोमब्रा-ह्मणम्— "ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृत-त्वमाप्नुवन्ति य एतदहरुपयन्ति" इति । किमिमे सर्वे प्रविध्यादयो मंत्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंह्रियेरन्किंवा नोपसंह्रियेरन्निति मीमांसा-महे । किं तावन्नः प्रतिभाति ? उपसंहार एवैषां विद्यास्विति । कुतः ? विद्याप्रधानानां उपनिषद्ग्रंथानां समीपे पाठात् । नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे । बाढम् । अनुपलभमाना अपि त्वनुमास्यामहे संनिधिसाम-र्थ्यात् । नहि संनिधेरर्थवत्त्वे संभवत्यकस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः । ननु नैषां मंत्राणां विद्याविषयं किंचित्सामर्थ्यं पश्यामः । क च प्रवर्ग्यादीनि कर्मा-ण्यन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहीति । नैष दोषः । सामर्थ्यं तावन्मंत्राणां विद्याविषयमपि किंचिच्छक्यं कल्पयितुं हृद-

यादिसंकीर्तनात् । हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपदिष्टानि, तद्द्वारेण च "हृदयं प्रविध्य" इत्येवंजातीयकानां मंत्राणामुपपन्नमुपासनांगत्वम् । दृष्टश्चोपा नेष्वपि मंत्रविनियोगः 'भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना' इत्येवमादिः । था प्रवर्ग्यादीनां र्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां ामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नैषामुपसंहारो विद्यास्विति । कस्मात्? वेधाद्यर्थभेदात् । "हृदयं प्रविध्य" इत्येवंजातीयकानां हि मंत्राणां ये र्थां हृदयवेधादयो, भिन्ना अनभिसंबद्धास्त उपनिषदुदिताभिर्विद्याभिः । न तेषां ताभिः संगतुं ामर्थ्यमास्ति । ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात्तद्द्वारक उपासनासंबंध उपन्यस्तः । नेत्युच्यते । हृदयमात्र कीर्तनस्य ह्येवमुपयोगः थंचिदुत्प्रेक्ष्येत । नच हृदयमात्रमत्र मंत्रार्थः । "हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य" इत्येवंजातीयको हि न सकलो मंत्रार्थो विद्याभिरभिसंबध्यते । अभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थः । तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा " यं प्रविध्य" इत्येतस्य मंत्रस्याभिसंबंधः । तथा "देव सवि : प्रसुव यज्ञम्" इत्यस्य यज्ञप्रसवलिंगत्वाद्यज्ञेन कर्मणा अभिसंबंधः । तद्विशेषसंबंधस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः । एवमन्येषामपि मंत्राणां, केषांचिल्लिंगेन केषांचिद्वचनेन केषांचित्प्रमाणान्तरेण इत्येवमर्थान्तरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठितानामपि तां न ंनिधिमात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः । दुर्बलो हि सांनिधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तंत्रे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां मवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इत्यत्र । तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः । नह्येषां विद्याभिः सहैकार्थ्यं किंचिदस्ति । वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरम्— " ाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इति । अपिचैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्ब न प्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति । अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यान्नतु बलवदबलयोः प्रमाणयोरगृ माणाविशे ा भवति, बलवदबलवत्त्वविशेषादेव । मादेवंजातीयकानां मंत्राणां कर्मणां वा न ंनिधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वं आशंकितव्यम् । अरण्यानुवचनादिधर्मसामान्यात्तु संनिधिपाठ इति संतोष्टव्यम् ॥२५॥

५ न्यधिकरणम् । सू० २६ ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कु दस्तु पगानवत्तदुक्तम् ॥२ ॥

अस्ति तांडिनां श्रुतिः 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' इति । था र्वणिकाना ' । विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति । तथा शाट्यायनिनः पठन्ति "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः धु-कृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति । तथैव ौषीतकिनः "तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्" इति । तदिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते । क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपाय-नम् । क्वचित्तूभयमपि हानमुपायनं च । तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र ताव किंचिद्वक्तव्यमस्ति । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं, तत्राप्यर्थादेव हा संनिपतति । अन्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोः आ श्यकत्वाच्च द्धानस्य । यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं, तत्रोपायनं निपतेद्वा न वेति विचिकित्सायां अश्रवणाद निपातः । विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शाखान्तरीयस्य श्रवणस्य । अपिचात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृ योर्हानं, परकर्तृकं तूपायनम् । तयोः अ त्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत ? तस्मादसंनिपातो हानौ उपायनस्येति ॥

अस्यां प्राप्तौ पठति— हानौ त्विति । हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं संनिपतितुमर्हति । तच्छेषत्वात् । हानशब्दशेषो ुपा-यनशब्दः समधिगतः कौषीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहानशब्दश्रवणेऽ-प्युपायनानुवृत्तिः । यदुक्तं अश्रवणाद्विद्यान्तरगोचरत्वादनावश्यकत्वाच्चासं-निपात इति, तदुच्यते । भवेदेषा व्यवस्थोक्तिः, यद्यनुष्ठेयं किंचिदन्यत्र ुतमन्यत्र निनीष्येत । नत्विह हानमुपायनं वा अनुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते । विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः कीर्तनम् । इत्थं महाभागा विद्या यत ामर्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते चास्य सुहृद्विषत्सु निवि-शेते इति । स्तुत्यर्थे चास्मिन्संकीर्तने हानानं रभावित्वेनोपायनस्य, क्वचित् श्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुतावुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रक ाय । प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तरप्रवृत्तिः— 'एकविंशो वा इतोऽ ावादित्यः'

इत्येवमादिषु । कथं हीहैकविंशता आदित्यस्याभिधीयेत, अनपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे 'द्वादश मा ाः पंच 'वस्त्रय इमे लोका अ ावादित्य एकविंशः' इत्येतरि न्न् । तथा 'त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय' इत्येवमादिवादेषु 'इंद्रियं वै त्रिष्टुप्' इत्येवमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्च अस्योपायनवादस्य, कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरुपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । उपायनशब्दशेषत्वादिति तु शब्दशब्दं समुच्चारयन्स्तुत्यर्थामेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति । गुणोप ंहारविवक्षायां हि उपायनार्थस्यैव हानानुवृत्तिं ब्रूयात् । तस्मात् गुणोपसंहारविचारप्रसंगेन स्तुत्युप ंहारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । कुशाच्छंदस्तुत्युपगानवदित्युपमोपादानम् । तद्यथा भाल्लविनाम्— 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात' इत्येतास्मिन्निगमे कु ानां अविशेषेण .नस्पतियोनित्वेन श्रवणे, शाट्यायानिनां औदुंबराः कुशा इति विशेषवचनादौदुंबर्याः कुशा आश्रीयन्ते । यथाच क्वचिद्देवासुरच्छंदसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसंगे 'देवच्छंदांसि पूर्वाणि' इति पैंग्याम्नानात्प्रतीयन्ते । यथाच षोडशिस्तोत्रे केषांचित्कालाविशेषप्राप्तौ 'समयाध्युषिते सूर्ये' इत्यार्चश्रुतेः कालविशेषप्रतिपत्तिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्समामनन्ति विशेषेण भाल्लविनः । यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यंतरगतविशेषान्वयः, एवं हानावप्युपायनान्वय इत्यर्थः । श्रुत्यंतरकृतं हि विशेषं श्रुत्यंतरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः सत्यां गतौ । तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम्— "अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्" इति ॥

अथवा एतास्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेन सूत्रेणैतच्चिंतयितव्यम् । किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते, किंवाऽर्थान्तरमिति । तत्र चैवं प्रापयितव्यम् । न हानं विधूननमभिधीयते "धूञ् कंपने" इति स्मरणात् । "दोधूयन्ते ध्वजाग्राणि" इति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात् । तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कंचित्कालं फलप्रतिबंधनादित्येवं प्रापय्य प्रतिवक्तव्यम् । हानावेवैष विधूननशब्दो वर्तितुमर्हति । उपायनशब्दशेषत्वात् । नहि परपरिग्रहभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोरप्रहीणयोः परैरुपायनं संभवति । यद्यपीदं परकीययोः सुकृत-

दुष्कृतयोः परैरुपायनं नां भाव्यते, त ापि कीर्तनात्तावत्तदानु - ण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णे शक्यते । क्वचिदपि चेदं विधूनन - नि ावुपायनं श्रूयमाणं कुशाछंदस्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्या सर्वत्रापेक्षमाणं सार्वत्रिकं निर्णयकारणं संपद्यते । नच चालनं ध्वजाग्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं भवति । अद्रव्यत्वात् । अश्वश्च रो ाणि विधून्वानस्त्यजन्रजः सहै तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति "अश्व इव रोमाणि विधूय पाप " इति च ब्राह्मणम् । अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः । तदुक्तमिति व्याख्या म् ॥२६॥

१६ ांपरायाि रणम् । सू० २ –२८ ।

ांपराये तर्तव्याभावात्तथा न्ये ॥२७॥

देवयानेन पथा पर्यंकस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतयोः वियोगं कौषीतकिनः पर्यंकविद्याया ामनन्ति "स एतं देवयानं पंथानमा ा- द्याग्निलोकमागच्छति" इत्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजां नदीं ां मनसै- वात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते" इति । तत्किं यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोग- वचनं प्रतिपत्तव्यं, आहोस्विदाद ावेव देहादपसर्पणे, इति विचारणायां श्रुति- प्रामाण्याद्यथाश्रुति प्रा पत्तिप्रसक्तौ पठति— ांपराय इति । सांपराये गमन एव देहादपसर्पणे इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते। हेतुं चाचष्टे तर्तव्याभावादिति । नहि विदुषः संपरेतस्य विद्यया ब्रह्म प्रे- प्सतोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किंचित्प्राप्तव्यमस्ति यदर्थं कतिचित्क्षणान- क्षणि ते कल्पेयाताम् । विद्याविरुद्धफलत्वात्तु विद्या ामर्थ्येन योः क्षयः । च यदैव विद्या फलाभिमुखी तदैव भवितुमर्हति । तस्मात्प्रागेव सन्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पठ्यते । तथा ह्यन्येऽपि शाखिनस्तांडिनः शाट्याय- निनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानमामनन्ति 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति, ' स्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति च ॥२७॥

दत भयाविरोधात् ॥२८॥

यदि च देहादपसृतस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृ- तक्षयोऽभ्युपगम्येत, ः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्या ात्मकस्य सुकृतदु-

ष तक्षयहेतोः रुषप्रयत्नस्येच्छातोऽनु ानानुपपत्तेः अनुपपत्तिरे तद्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृ क्षयस्य स्यात्। तस्मात्पूर्वमेव सा कावस्थायां छंदतोऽनुष्ठा तस्य स्यात्। तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यम्। एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिः तांडिशाट्यायनिश्रुत्योश्च संगतिरिति ॥२८॥

गतेरर्थवत्त्वाधिकरण_। सू० २९–३०।

गतेरर्थ त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरो : ॥२९॥

क्वचित्पुण्यपापहा संनिधौ देवयानः पंथाः श्रूयते, क्वचिन्न। तत्र संशयः किं ानावविशेषेणैव देवयानः पंथाः संनिपतेदुत विभागेन चित्संनिपतेत् क्वचिन्नेति। यथा तावद्धानावविशेषेणैव उपायनानुवृत्तिरुक्तै देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तौ आचक्ष्महे। गतेर्देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति, क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति। नाविशेषेण। अन्यथा ह्यविशेषेणैवै स्यां गतावंगीक्रियमाणायां विरोधः स्यात्। 'पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं ाम्यमुपैति' इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विरुध्येत। कथं हि निरंजनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत्। गंतव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तं, इति आनर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे ॥२९॥

उपपन्नस्त क्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥३०॥

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति। तल्लक्ष- ार्थोपलब्धेः। गतिकारणभूतो ह्यर्थः पर्यंकविद्यादिषु सगुणेषूपासनेषूपलभ्यते। यत्र हि पर्यंकारोहणं पर्यंकस्थेन ब्रह्मणा संवदनं, विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्च, इत्येवमादि बहु देशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते। तत्रार्थवती गतिः। नहि सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति। न ात्मैकत्वदर्शिनां आप्तकामानां इहैव दग्धाशेषक्लेशबीजानां आरब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेण अपेक्षितव्यं किंचिदस्ति। तत्रानर्थिका गतिः। लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यो, यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पंथा अपेक्ष्यते, नारोग्यप्राप्तौ, एवमिहापीति। भूयश्चैनं विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥३०॥

१८ अनियमाधिकरणम्। सू० ३ ।

अनिय : सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥३ ॥

सगुणा विद्यासु गतिरर्थवती, न निर्गुणायां परमात्मविद्यायां, इत्युक्तम्। सगुणा पि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रूयते यथा पर्यंकविद्यायामुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति। नान्यासु यथा मधुविद्यायां शांडिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति। तत्र शयः— किं यास्वेवैषा गतिः श्रूयते तास्वेव नियम्येत, उतानियमेन सर्वाभिरेवैवंजातीयकाभिर्विद्याभिरभिसं ध्येतेति। किं तावत्प्राप्तं? नियम इति। यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति। प्रकरणस्य नियामकत्वात्। यद्यन्यत्र अश्रूयमाणापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेत् श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत, सर्वस्य वार्थत्वप्रसंगात्। अपिचार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च तुल्यवत्पठ्यते। त वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात्। तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते पठति— अनियम इति। सर्वा मेवाभ्युदयप्राप्तिफलानां गुणानां विद्यानामविशेषेणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति। नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः। नैषोऽस्ति विरोधः, शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां इत्यर्थः। तथाहि श्रुतिः— 'तद्य इत्थं विदुः' इति पंचाग्निविद्यावतां देवयानं पंथानमवतारयन्ती 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' इति विद्यान्तरशीलिनामपि पंचाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां गमयति। कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलिनामियं गतिरिति? ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात्तन्मात्रश्रवणात्। नैष दोषः। नहि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यां अंतरेण विद्याबलं एषा गतिर्लभ्यते "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः" इति श्रुत्यंतरात्। तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणम्। वाजसनेयिनस्तु पंचाग्निविद्याधिकारेऽधीयते— 'य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' इति। तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयम्। त्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वा । पंचाग्निविद्याविदां चेत्थंवित्तयैव उपात्तत्वाद्विद्यान्तरपरायणानामेवैतदुपादानं न्याय्यम्। 'अथ य एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकम्' इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टामधोगतिं गमयन्ती श्रुतिर्देवयानपितृयाणयोरेव एनानंतर्भावयति। तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः। स्मृतिरपि— "शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यना-

वृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः" इति । यत्पुनर्देवयानस्य पथो द्विराम्नानं उपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च, दुभयत्राप्यनुचिंतनार्थम् । स्मादनियमः ॥३१॥

१९ ावदधिकाराधि रणम् । सू० ३२ ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणा ॥३२॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानंतरं देहान्तरमुत्पद्यते वेति चिंत्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति । नेयं चिंतोपपद्यते । नहि पाकसाधन पत्तौ ओदनो भवेन्न वेति चिंता भवति । नापि भुंजानस्तृप्येन्न वेति चिंत्यते । उपपन्ना त्वियं चिंता ब्रह्मविदामपि केषांचिदितिहासपुराणयोः देहांतरोत्पत्तिदर्शनात् । तथाह्यपांतरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात्कालिद्वापरयोः धौ कृष्णद्वैपायनः संबभूवेति स्मरन्ति । वासिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः न्निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संबभूवेति । भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः श्रूयते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात्स्कंदत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनां भूयसी देहान्तरोत्पत्तिः कथ्यते ते तेन निमित्तेन स्मृतौ । श्रुतावपि मंत्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, केचित्तु स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिद नात्प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वं अहेतुत्वं वेति ॥

अत उत्तरमुच्यते । न । तेषामपान्तरतमप्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकास्थि हेतुष्वाधिकारेषु नियुक्तानामाधिकारतंत्रत्वात्स्थितेः । तथासौ भगवान्साविता सहस्रयुगपर्यंतं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवाति 'अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता' इति श्रुतेः । यथाच वर्तमाना ब्रह्मविदः आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतौ अक्षीणकर्माणो यावदधि-

ारमवतिष्ठन्ते, तदवसाने चापवृज्यन्ते इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्मा यमातिवा यन्तः स्वातंत्र्येणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं संचरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनाय अपरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्माय देहान्युगपत्क्रमेण वा अधितिष्ठन्ति । नचैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते "त एवैते" इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथाहि सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य, व्युद्य तेन, पश्चात्स्वमेव देहमाविवेशेति स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्माणि कर्मान्तरं देहान्तरारंभकारण ाविर्भवेत्ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशंक्येत । नत्वियमाशंका युक्ता, ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथाहि श्रुतिः— 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते वैसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति । 'स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षः' इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि— "यथैधांसि सामिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः वैकर्माणि भस्म ात्कुरुते तथा" "बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः" इति चैवमाद्या । नचाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाहः एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते । नह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः । 'तस्य तावदेव चिरम्' इति शरीरपातावधिक्षेपकरणात् । तस्मादुपपन्ना यावदधिकारं आधिकारिकाणामवस्थितिः । नच ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता । तथाच श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति । ज्ञानान्तरेषु च ऐश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः । ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं प्रापुरित्युपपद्यते । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे प्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविन्ति परं पदम्" इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशंकानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादौ अनुभवानारूढे स्यादाशंका भवेद्वा न वेति । अनुभवारूढं तु ज्ञानफलम् 'यत् ाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः । 'तत्त्वमसि' इति च सिद्धवदुपदेशात् । नहि 'तत्त्वमसि' इत्यस्य वाक्य

र्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं परिणेतुं शक्यः । ' द्वैतत्पश्यन्नृषि मिदेवः तिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति च म्यग्दर्शनकालमेव तत्फ सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्ति की विदुषः कैवल्या द्धिः ॥३२॥

२० अक्षरध्यधिकरणम् । सू० ३३ ।

अक्षरा ां त्ववरोधः ान्यतद्भावाभ्यामौ सदवत्तदुक्तम् ॥३३॥

वाज नेयके श्रूयते— 'ए द्वै दक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्य-थूलमनण्वहृस्व दीर्घमलोहितमस्नेहम्' इत्यादि । तथा आथर्वणे श्रूयते— 'अथ परा यया तदक्षरमाधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रम र्णम्' इत्यादि । तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते । तत्र च क्वचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते । तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिः उत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागाद्व्यवस्थाप्राप्तौ उच्यते— अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः ामान्यतद्भावाभ्याम्— समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव च र्वत्र प्रतिपाद्यं ब्र अभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । तत्र किमित्यन्यत्र कृता बुद्धयोऽन्यत्र न स्युः । तथाच 'आनंदादयः प्रधानस्य' [३.३.११] इत्यत्र व्याख्यातम् । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिंतितानि, इह प्रतिषेधरूपाणीति विशेषः । प्रपंचार्थश्चायं चिंताभेदः । औपसदवदिति निदर्शनम् । यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु, पुरोडाशप्रदानमंत्राणाम् 'अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामपि-अध्वर्युभिरभिसंबंधो भवति, अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य, प्रधानतंत्रत्वाच्चांगानाम्, एवमिहाप्यक्षरतंत्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबंध इत्यर्थः । तदुक्तं प्रथमे कांडे— "गुण ख्यव्यतिक्रमे दर्थत्वान्मुख्ये वेदसंयोगः" इत्यत्र ॥३३॥

२ इयदधिकरणम् । सू ३४ ।

इयदामननात् ॥३४॥

' सुपर्णा सयुजा खाया मानं वृ परिषस्वजा । योरन्यः पिप्प स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति' इत्यध्यात्माधिकारे मंत्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतरा पठन्ति । कठाः ' पिबन्तौ सुकृतस्य लोके

गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' इति । किमत्र विद्यैकत्वं, उत विद्यानानात्वमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तं ? विद्यानानात्वमिति । कुतः ? विशेषदर्शनात् । द्वा सुपर्णेत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते, एकस्य चाभोक्तृत्वं दृश्यते । ऋतं पिबन्तावित्यत्रो-भयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते । तद्वेद्यरूपं भिद्यमानं विद्यां भिंद्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति विद्यैकत्वमिति । कुतः ? यतः उभयोरप्यनयोर्मंत्रयोरियत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्यं रूपमभिन्नमामनान्ति । ननु दर्शितो रूपभेदः । नेत्युच्यते । उभावप्येतौ मंत्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो, नार्थान्तरम् । 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र तावत् 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्यशनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते । वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते । "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमी मस्य महिमानम्" इति । 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र तु जीवे पिबति अशनायाद्यतीतः परमात्मापि साहचर्याच्छात्रिन्यायेन पिबतीत्युपचर्यते। परमात्मप्रकरणं ह्येतत् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्युपक्रमात् । तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्' इति। 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' [१.२.११] इत्यत्र चैतत्प्रपंचितम् । तस्मान्नास्ति वेद्यभेदः । तस्माच्च विद्यैकत्वम् । अपिच त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्या-लोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते । तादात्म्यविवक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तर-विवक्षया । नच परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम्। तस्मा-त्प्रपंचार्थ एवैष योगः । तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति ॥३४॥

२२ अंतरत्वाधिकरणम् । सू० ३५–३६ ।

अंतरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥३५॥

'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इत्येवं द्विरुषस्तकहोलप्र-श्नयोर्नैरंतर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र संशयः— विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति । विद्यानानात्वमिति तावत्प्राप्तम् । अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यन्यूनानतिरिक्तार्थे द्विराम्नानमनर्थकमेव स्यात् । तस्माद्यथाभ्या-सात्कर्मभेदः, एवमभ्यासाद्विद्याभेदः । इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह— अंतरा आ-म्नानाविशेषात्स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति । सर्वान्तरो हि स्वात्मा उभयत्राप्यवि-शिष्टः पृच्छ्यते च, प्रत्युच्यते च । नहि द्वावात्मानौ एकस्मिन्देहे सर्वान्तरौ

संभवतः। तदा ह्येकस्यांजसं सर्वान्तरत्वमवकल्प्येत। एकस्य तु भूतग्रामवन्नैव सर्वांतरत्वं स्यात्। यथाच पंचभूतसमूहे देहे, पृथिव्या आपोऽन्तरा अद्भ्यस्तेजोऽन्तरमिति सत्यप्यापेक्षिकेऽन्तरत्वे, नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं भवति, थेहापीत्यर्थः। अथवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यंतरं निदर्शयति। यथा— "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यस्मिन्मंत्रे मस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्माम्नायते। एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः। तस्माद्वेद्यैक्यात् विद्यैकत्वमिति ॥३५॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥३६॥

अथ यदुक्तं अनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आम्नानभेदानुपपत्तिरिति, तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते— नायं दोषः। उपदेशान्तरवदुपपत्तेः। यथा तांडिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके— 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति नवकृत्वोऽप्युपदेशे न विद्याभेदो भवति, एवमिहापि भविष्यति। कथं च नवकृत्वोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति? उपक्रमोपसंहाराभ्यां एकार्थतावगमात्। 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति चैकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषितव्यत्वेनोपक्षेपात्। आशंकान्तरनिराकरणेन च असकृदुपदेशोपपत्तेः। एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदात् 'अतोऽन्यदार्तम्' इति च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृश्येते। 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति द्वितीये प्रश्ने एवकारं प्रयुंजानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थं उत्तरत्र अनुकृष्यमाणं दर्शयति। पूर्वस्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते। उत्तरस्मिंस्तु तस्यैव अशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते। इत्येकार्थतोपपत्तिः। तस्मादेका विद्येति ॥३६॥

२३ व्यतिहाराधिकरणम्। सू० ३७।

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥३७॥

तथा— 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इत्यादित्यपुरुषं प्रकृत्य ऐतरेयिणः समामनन्ति, तथा जाबालाः "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि" इति। तत्र संशयः किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्या, उत एकरूपैवेति। एकरूपैवेति तावत्प्राप्तं दाह। नह्यत्रात्मनः ईश्वरेणैकत्वं मुक्त्वा अन्यत्किंचिच्चिंतायितव्यमस्ति। यदि चैवं चिंतायितव्यो विशेषः परिकल्प्येत,

संसारिणश्चेश्वरात्मत्वं ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वमिति। तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे उत्कर्षो भवेत्, ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्। तस्मादैकरूप्यमेव मतेः। व्यतिहाराम्नायस्त्वेकत्वदृढीकारार्थ इति। एवं प्राप्ते प्रत्याह— व्यतिहारोऽयमाध्यानायाम्नायते, इतरवत्। यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतयः आध्यानायाम्नायन्ते, तद्वत्। तथाहि विशिंषन्ति समाम्नातारः उभयोच्चारणेन 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि' इति। तच्चोभयरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति। अन्यथा हीदं विशेषेणोभयाम्नानमनर्थकं स्यात्। एकेनैव कृतत्वात्। ननूभयाम्नानस्य अर्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तम्। नैष दोषः। ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिंत्यमानत्वात्। नन्वेवं ति स एवैकत्वदृढीकार आपद्येत। न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः। किं तर्हि, व्यतिहारेणेह द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यान्नैकरूपेत्येतावदुपपादयामः। फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति। यथा आध्यानार्थेऽपि सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिध्यति तद्वत्। तस्मादयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषये उपसंहर्तव्यो भवतीति ॥३७॥

२४ सत्याद्यधिकरणम्। सू० ३८।

सैव हि सत्यादयः ॥३८॥

'स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म' इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां नामाक्षरोपासनां विधायानंतरमाम्नायते— 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इत्यादि। तत्र संशयः— किं द्वे एते सत्यविद्ये किंवैकैवेति। द्वे इति तावत्प्राप्तम्। भेदेन हि फलसंयोगो भवति 'जयतीमाँल्लोकान्' इति पुरस्तात्। 'हन्ति पाप्मानं जहाति च' इत्युपरिष्टात्। प्रकृताकर्षणं तूपास्यैकत्वादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— एकैवेयं सत्यविद्येति। कुतः? 'यत्तत्सत्यम्' इति प्रकृताकर्षणात्। ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणं पास्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तम्। नैतदेवम्। यत्र तु विस्पष्टात्कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते, तत्रैतदेवं स्यात्। अत्र तूभयथा संभवे ' ' इति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासंबद्धमेव सत्यमुत्तरत्राकृष्यत इत्येकविद्यात्वनि :। यत्पुनरुक्तं श्रवणाद्विद्या-

न रमिति । अत्रोच्यते 'तस्योपनिषदहर' इति चांगांतरोपदेशस्य -वकमिदं फ न्तरश्रवणमित्यदो : । अपिचार्थवादादेव फले कल्पयितव्ये ति, विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रूय ाणानि बहून्यपि फलान्यवयविन्यामेव विद्यायामुप हर्तव्यानि भ न्ति । स्मात्सै यमेका त्यविद्या तेन तेन विशेषेणोपेताम्नाता इत्यतः र्वं ए त्यादयो गुणा एकस्मिन्नेव प्रयोगे उपसंहर्तव्याः ॥

केचित्पुनरस्मिन्सूत्रे इदं च वा सनेयकमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं, छांदोग्ये च— 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' 'अ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युदाहृत्य, सैवेयमक्ष्यादित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकैवेति कृत्वा, सत्यादीन्गुणान्वाज नेयिभ्यश्छंदोगानामुपसंहार्यान् मन्यन्ते । तन्न साधु लक्ष्यते । छांदोग्ये हि ज्योति ोमकर्मसंबंधिनीयमुद्गीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते । तत्र ह्यादिमध्यावसानेषु कर्मसंबंधिचिह्नानि भवन्ति 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्युपक्रमे, 'तस्य साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथः' इति मध्ये, 'य एवं विद्वान् ाम गायति' इत्युप हारे । नैवं वाजसनेयके किंचित्कर्मसंबंधि चिह्नमस्ति । तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥३८॥

२५ कामाद्यधिकाराधि रण । सू० ३९ ।

ामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥३९॥

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति प्रस्तुत्य छंदोगा अधीयते— 'एष आत्माऽपह पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य कल्पः' इत्यादि । तथा वाजसनेयिनः— 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी' इत्यादि । तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति शये विद्यैकत्वमिति । तत्रेदमुच्यते कामादीति । सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । यदे च्छांदोग्ये हृदयाकाशस्य त्यकामत्वादिगुण ातमुपलभ्यते तदितरत्र वा नेयके ' वा एष महानज आत्मा' इत्यत्र ध्यते । यच्च वाजसनेयके शित्वाद्युपलभ्यते दपीतरत्र छांदोग्ये 'एष आत्माऽपहतपाप्मा'

इत्यत्र संबध्यते । कुतः ? आयतनादिसामान्यात् । समानं ह्युभयत्रापि हृदयमायतनं, समानश्च वेद्य ईश्वरः, समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादि बहु सामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते छांदोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो, वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति । न । 'दहर उत्तरेभ्यः' [१.३.१४] इत्यत्र छांदोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयं त्वत्र विद्यते विशेषः । सगुणा हि ब्रह्मविद्या छांदोग्ये उपदिश्यते 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् । वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि' 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात् । वशित्वादि तु तत्स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके संकीर्त्यते । तथाचोपरिष्टात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति । गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः सूत्रितो, नोपासनाय, इति द्रष्टव्यम् ॥३९॥

२६ आदराधिकरणम् । सू० ४०-४१ ।

आदरादलोपः ॥४०॥

छांदोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते— 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा' इत्यादि । तत्र पंच प्राणाहुतयो विहिताः । तासु च परस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः 'य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति 'यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते' इति च । तत्रेदं विचार्यते— किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्य उतालोप इति । 'तद्यद्भक्तं' इति भक्तागमनसंयोगश्रवणाद्भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येति । एवं प्राप्ते न लुप्येतेति तावदाह । कस्मात् ? आदरात् । तथाहि वैश्वानरविद्यायामेव जाबालानां श्रुतिः 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात् । यथा ह वै स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत्' इत्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निंदित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति। या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्तागमनसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्रापितः । न ।

स्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृते ऽग्निहोत्रे पयः भृतीनां द्रव्याणां नियतत्वादिहापि अग्निहोत्रशब्दात्कौंडपायिनामयनवत्तद्धर्मप्राप्तौ त्यां, भक्त-द्रव्यैकतागुणविशेषविधानार्थमिदं वाक्यं 'तद्यद्भक्तं' इति । अतो गुण लोपे न मुख्यस्येत्येवं प्राप्तम् । भोजनलोपेऽप्यद्भिर्वाऽन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति ॥४०॥

अत उत्तरं पठति—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥४१॥

उपस्थिते भोजनेऽतस्तस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिपतितात्प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यम् । कस्मात् ? तद्वचनात् । तथाहि— 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' इति सिद्धवद्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां विदधाति । ताः अप्रयोजकलक्षणापन्नाः सत्यः कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयुः । नचात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति। कुंडपायिनामयने हि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दः तद्वद्भावं विधापयेदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः । इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्वद्भावं विधापयितुमर्हति । तद्धर्मप्राप्तौ च अभ्युपगम्यमानायां अग्न्युद्धरणादयोऽपि प्राप्येरन् । नचास्ति संभवः । अग्न्युद्धरणं ावद्धोमाधिकरणभावाय । नचायमग्नौ होमो भोजनार्थताव्याघातप्रसंगात् । भोजनार्थोपनीतद्रव्यसंबंधाच्च आस्य एवैष होमः । तथाच जाबालश्रुतिः "पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात्" इत्यास्याधारामेवेमां होमनिर्वृत्तिं दर्शयति । अत एव चेहापि ंपादिकान्येवाग्निहोत्रांगानि दर्शयति 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति । वेदिश्रुतिश्चात्र स्थंडिलमात्रोपलक्षणार्था द्र व्या । मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् । दंगानां चेह संपिपादयिषितत्वात् । भोजनेनैव च कृतकालेन योगान्न अग्निहोत्रकालावरो संभवः । एवमन्येऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित्कथंचिद्विरुध्यन्ते । तस्माद्भोजनपक्ष एवै मंत्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पंच होमा निर्वर्तयितव्याः । यत्त्वादरदर्शनवचनं द्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । न र्त वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्यता शक्यते दर्शयितुम् । तस्माद्भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥४१॥

२ तन्निर्धारणाधिकरणम् । सू. २ ।

तन्निर्धारणानि मस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबं : फलम् ॥४२॥

न्ति गिव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि— 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्येवमादीनि । किं तानि नित्यान्येव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवत्, उतानित्यानि गोदोहनादिवदिति विचारयामः । किं तावत्प्राप्तं ? नित्यानीति । कुतः ? प्रयोगवचनपरि हात् । अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादिद्वारेण क्रतुसंबंधात्क्रतुप्रयोगवचनेनैव अंगान्तरवत्संस्पृश्यन्ते । यत्त्वेषां स्ववाक्येषु फल वणम् 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रमेव, अपापश्लोकश्रवणादिवत्, न फलप्रधानम् । तस्माद्यथा "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति" इत्येवमादीनामप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवे ात्प्रकरणपठितवान्नित्यता, एवमुद्गीथाद्युपासनानामपीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— तन्निर्धारणानियम इति । यान्येतान्युद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यानिर्धारणानि रसतम आप्तिः मृद्धिर्मुख्यप्राण आदित्य इत्येवमादीनि, नैतानि नित्यवत्कर्मसु नियम्येरन् । कुतः ? तद्दृष्टेः । तथाह्यनित्यत्वमेवंजातीयकानां दर्शयति तिः— 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात् । प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि' 'तां चेदविद्वानुद्गास्यसि' 'तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि' इति च । अपि चैवंजातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते कर्मफलसि द्ध्यप्रतिबंधः तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित् 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति । तत्र नाना त्विति विद्वदविद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्वीर्यवत्तरमिति च तरप्प्रत्यय योगाद्विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति गम्यते । तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदित्यनुज्ञायेत । सर्वांगोप हारे हि वीर्यवत्कर्मेति स्थितिः । तथा लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपा नं फलानि शिष्यन्ते 'कल्पन्ते हास्मै लोका र्ध्वाश्चावृत्ता ' इत्येवमादीनि ।

नचेदं फलश्र मर्थवादमात्रं युक्तं प्र पत्तुम् । थाहि गुणवाद आपद्येत । फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः । प्रयाजादिषु त्वितिकर्तव्यताकांक्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्ये ति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्व । तथानारभ्याधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु । नहि पर्णमयीत्वादीनां अक्रियात्मकानां आश्रयमंतरेण फल धोऽवकल्पते । गोदोहनादीनां हि प्रकृताप्प्रणयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः । तथा बैल्वादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः। नतु पर्णमयीत्वादिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति । वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेऽपि विधिं विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात् । उपासनानां क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेः उद्गीथाद्याश्रयाणां फले विधानं न विरुध्यते । तस्माद्यथा क्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि, एवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीति द्रष्टव्यम् । अतएव च कल्पसूत्रकारा नैवंजातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयांचक्रुः ॥४२॥

२८ प्रदानाधिकरणम् । सू० ४३ ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥४३॥

वाजसनेयके 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितः, अधिदैवत ग्न्यादीनां वायुः। तथा छांदोग्ये 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्यत्राधिदैवतं अग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः 'प्राणो वाव संवर्गः' इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः । तत्र संशयः— किं पृथगेवेमौ वायुप्राणावुपगंतव्यौ स्यातां, अपृथग्वेति । अपृथगेवेति तावत्प्राप्तं, तत्त्वाभेदात् । नह्यभिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिंतनं न्याय्यम् । दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वाभेदम् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यारभ्य । तथा 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंताः' इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं विभूतिमात्मभूतां दर्शयति । तथान्यत्रापि तत्र तत्र अध्यात्ममधिदैवतं च बहुधा त्वाभेददर्शनं भवति । क्वचिच्च 'यः प्राणः स वायुः' इति स्प मेव वायुं प्राणं चैकं करोति । तथोदाहृतेऽपि वाज नेयिब्राह्मणे 'यतश्चोदेति सूर्यः' इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति' इति प्राणेनैवोपसंहरन्नेकत्वं दर्शयति । 'तस्मादेकमेव व्र चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च' इति च प्राणव्रतेनैव एकेनोपसंहरन्नेतदेव द्रढयति । था छांदो-

श्येऽपि परस्तात् 'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः गार
इत्येकमेव संवर्गं गमयति । न ब्रवीति एक एकेषां चतुर्णां
परेषामिति । स्मादपृथक्त्वमुपगमनस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूम
वायुप्राणावुपगंतव्याविति । कस्मात्? पृथगुपदेशात् । आ
अध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः । सोऽसत्याध्यानपृथक्त्वेऽनर्थक
ननूक्तं न पृथगनुचिंतनं तत्त्वाभेदादिति । नैष दोषः । तत्त्वा
भेदादुपदेशभेदवशेन अनुचिंतनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य
दाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेदानिराकरणसामर्थ्या
यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः' इ
पमेयकरणात् । एतेन व्रतोपदेशो व्याख्यातः । 'एकमेव व्रत
कारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः । भग्नव्रतानि
न्युक्तानि 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे' इति श्रुतेः । न वायु
'अथातो व्रतमीमांसा' इति प्रस्तुत्य तुल्यवद्वायुप्राणयोः अ
निर्धारितत्वात् । 'एकमेव व्रतं चरेत्' इति चोक्त्वा 'तेनो एत
ायुज्यं सलोकतां जयति' इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन्वायुव्रतमपि
यति । देवतेत्यत्र वायुः स्यादपरिच्छिन्नात्मकत्वस्य प्रेप्सितत्वात्
योगाच्च 'ैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' इति । तथा 'तौ
संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु' इति भेदेन व्यपदिशति ।
पंचान्ये पंचान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इति च भेदेनैवोपसंहरति
मेवोपगमनम् । प्रदानवत् । यथा "इंद्राय राज्ञे पुरोडाशमेकाद
द्रायाधिराजायेंद्राय स्वराज्ञे" इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ, "स
मयन्नवद्यत्यछंबट्कारं" इत्यतो वचनादिंद्राभेदाच्च, हप्र
राजादिगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव
क्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । एवं तत्त्वाभेदेऽपि आध्येयांशपृथक्त्व
थक्त्वामित्यर्थः । तदुक्तं संकर्षे 'नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्' इ
तु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदो विद्यते । नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति ।
हाराभ्यां अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु एकविद्याविधानप्रतीतेः ।
ध्यात ाधिदैवभेदात्प्र त्तिभेदो भवति, अग्निहोत्र इव सा प्र

दात् । इत्येतावदाभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥४३॥

[९] भूयस्त्वाधिकरणम् । सू० ४४–५२ ।

लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥४४॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्येतस्मिन्ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते 'तत्षट्त्रिंशत सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः' इत्यादि । तथैव 'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति पृथगग्नीनामनन्ति सांपादिकान् । तेषु संशयः— किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूताः, उत स्वतंत्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते, स्वातंत्र्यं तावत्प्रतिजानीते, लिंगभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिंगान्यस्मिन्ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयन्ति दृश्यन्ते 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इति, 'तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति चैवंजातीयकानि । तद्धि लिंगं प्रकरणाद्बलीयः । तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्कांडे— "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति ॥४४॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥४५॥

नैतद्युक्तं स्वतंत्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति । पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतंत्रः । ननु प्रकरणाल्लिंगं बलीयः । सत्यमेवमेतत् । लिंगमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणाद्बलीयो भवति । अन्यार्थदर्शनं ह्येतत् । सांपादिकाग्निप्रशंसारूपत्वात् । अन्यार्थदर्शनं च असत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते । तस्मात्सांपादिका अप्येतेऽग्नयः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः । मानसवत् । यथा दशरात्रस्य दशमेऽहनि अविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाम्नायन्ते । स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाशेष एव भवति । एवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥४५॥

अतिदेशाच्च ॥४६॥

अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति— 'षट्त्रिंशत्सहस्रा-

ण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावान् सौ पूर्वः' इति । ति हि सामान्ये- ऽतिदेशः प्रवर्तते । ततश्च पूर्वेणे चितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना सांप दि- कानग्नीनतिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्यो यति ॥४६॥

विद्यैव निर्धारणात् ॥४ ॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवैते स्वतंत्रा मनाश्चिदाद- योऽग्नयः स्युर्न क्रियाशेषभूताः । तथाहि निर्धारयति 'ते हैते विद्याचि एव' इति । 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति च ॥४७॥

दर्शनाच्च ॥४८॥

दृश्यते चैषां स्वातंत्र्ये लिंगम् । तत्पुरस्ताद्दर्शितम् 'लिंगभूयस्त्वात्' [३.३.४४] इत्यत्र ॥४८॥

ननु लिंगमप्यसत्यां अन्यस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसितं, इत्यत उत्तरं पठति—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न धः ॥४९॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यव ाय स्वातंत्र्यपक्षो बाधितव्यः। श्रुत्यादेर्बलीयस्त्वात् । बलीयांसि हि प्रकरणात् श्रुतिलिंगवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिंगसूत्रे । तानि चेह स्वातंत्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते । कथम् ? श्रुतिः तावत् 'ते हैते विद्याचित एव' इति । तथा लिंगम् 'सर्वदा र्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति । तथा वाक्यमपि 'विद्यया हैवैत एवंवि- दश्चिता भवन्ति' इति । 'विद्याचित एव' इति हि सावधारणेयं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशेऽमीषामभ्युपगम्यमाने पीडिता स्यात् । ननु अबाह्यसाधनत्वा- भिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति । नेत्युच्यते । तदभिप्रायतायां हि 'विद्या- चित' इतीयता स्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थ मवधारणं भवेत् । स्वरूप- मेव ह्येषामबाह्यसाधनत्वमिति । अबा धनत्वेऽपि तु मानसग्रहवत्क्रियानु- प्रवेशशंकायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भविष्यति । तथा 'स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्नींश्चिन्वन्ति' इ सातत्यदर्शनमेषां स्वातंत्र्येऽवकल्पते । यथा सांपादिके वाक्प्राणमयेऽग्निहोत्रे "प्राणं तदा वाचि जुहोति...वाचं तदा प्राणे जुहोति" इति चोक्त्वोच्यते— "एते अनंते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपं सततं जुहोति" इति । तद्वत् । क्रियानुप्र-

वेशे तु क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वेन न सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत। नचेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम्। यत्र हि विर ग्रे विधायको लिङादिरुपलभ्यते, युक्तं त्र संकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वम्। इह तु विस्पष्टविध्यंतरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञानविधानं कल्पनीयम्। तच्च यथासंकीर्तनमेव कल्पयि शक्यत इति ।तत्यदर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते। ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वा त्र्यासिद्धिः। एतेन 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इत्यादि व्याख्यातम्। तथा क्य पि 'एवंविदे' इति पुरुषविशेषसंबंधमेव एषामाचक्षाणं न क्रतु बंधं मृष्यते। तस्मात्स्वातंत्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥४९॥

अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च दुक्तम् ॥५०॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम्। यत्क्रियावयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबध्नाति "ते मनसैवाधीयन्त मनसाचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमेव क्रियते" इत्यादिना। संपत्फलो ह्ययमनुबंधः। नच प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः न्तः संपदा लिप्सितव्याः। नचात्रोद्गीथाद्युपासनवत्क्रियांगसंबंधात्तदनुप्रवेशित्वं आशंकितव्यं, श्रुतिवैरूप्यात्। नह्यत्र क्रियांगं किंचिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यवसितव्यमिति वदति। षट्त्रिंशत्सहस्राणि तु मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्वग्नित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति, पुरुषयज्ञादिवत्। संख्या चेयं पुरुषायुषस्याहःसु दृष्टा सती तत्संबंधिनीषु मनोवृत्तिष ारोप्यत इति द्रष्टव्यम्। एवमनुबंधात्स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनाम्। आदिशब्दादातिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यम्। तथाहि— "तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः" इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन्क्रियायामनादरं दर्शयति। नच सत्येव क्रियासंबंधे विकल्पः पूर्वेणोत्तरेषामिति शक्यं वक्तुम्। नहि येन व्यापारेणाहवनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति, तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति। यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्बलक इत्युक्तं ति हि सामान्येऽतिदे : प्रवर्तत इति, द त्पक्षेऽप्यग्नित्वसामान्येन अतिदेश भवात्प्रत्यु- ्। अस्ति हि पादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति। श्रुत्यादीनि च कार-

णानि दर्शितानि । एवमनुबंधादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनाम् प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तराणि शांडिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबंधेन अनुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतंत्राणि भवन्त्येवमिति । दृष्टश्च अवेष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो वर्णत्रयानुबंधाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य । तदुक्तं प्र मे कांडे— "क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगात्" इति ॥५०॥

न ामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥५१॥

यदुक्तं मानसवदिति, तत्प्रत्युच्यते । न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् । पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिहेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । नहि किंचित्कस्यचित्केनचित्सामान्यं न भवति । नच तावता यथास्वं वैषम्यं निवर्तते । मृत्युवत् । यथा 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः' इति, 'अग्निर्वै मृत्युः' इति च अग्न्यादित्यपुरुषयोः मानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे, नात्यंतसाम्यापत्तिः । यथा च 'अ ौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समित्' इत्यत्र न समिदादिसामान्याल्लोकस्याग्निभावापत्तिः, तद्वत् ॥५१॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबंधः ॥५२॥

परस् ादपि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्यस्मिन्ननंतरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते, न शुद्धकर्मांगविधित्वम् । तत्र हि— "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः" इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निंदन्विद्यां च प्रशंसन्निदं गमयति । तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मंडलं तपति' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते 'सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारान्न कर्मप्रधानता । तत्सामान्यादिहापि तथात्वम् । भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः संपादयितव्या विद्यायां इत्येतस्मात्कारणादग्निनानुबध्यते विद्या, न कर्मांगत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः ॥५२॥

३० ऐकात्म्याधिकरणम् । सू० ५३–५४ ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥५३॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बंधमोक्षाधिकारसिद्धये । नह्यसति देहव्यतिरिक्त आत्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन्कस्य ब्रह्मात्मत्वमुपादिश्येत । ननु शास्त्रप्रमुख एव प्र मे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यमुक्तं भाष्यकृता । नतु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इत एव चाकृष्याचार्येण श रस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अतएव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तंत्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः । इह चेदं चोदनालक्षणेषूपानेषु विचार्यमाणेष्वात्मास्तित्वं विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय । अपिच पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितम् । कोऽसौ पुरुषो यदर्था एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्र क्ताविदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते । तदस्तित्वाक्षेपार्थं चेदमादिमं सूत्रम् । आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितेऽर्थे स्थूणानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयेदिति ॥५३॥

अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति भावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः । न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मास्ति, यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् । देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते । हेतुं चाचक्षते शरीरे भावादिति । यद्धि यस्मिन्सति भवत्यसति च न भवति, तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाऽग्निधर्मावौष्ण्यप्रकाशौ । प्राणचेष्टाचै न्यस्मृत्यादयश्च आत्मधर्मत्वेनाभिमता आत्मवादिनां तेऽप्यंतरेव देहे उपलभ्यमानाः बहिश्चानुपलभ्यमानाः असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति । तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥५४॥

नत्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति । व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति तद्भावाभावित्वात् । यदि देहभावे भावाद्देहधर्मत्वं आत्म-

र्णां मन्येत, ततो देहभावेऽप्यभावादतद्धर्मत्वमेवैषां किं न मन्येत? देहधर्मवैलक्षण्यात्। ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवन्ति। प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भवन्ति। देहधर्माश्च रूपादयः परैरप्युपलभ्यन्ते नत्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः। अपिच सति हि तावद्देहे जीवद्दवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं नत्वसत्यभावः। पतितेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देहान्तरसंचारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन्। संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते। किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते, यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः। नहि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकः किंचित्तत्त्वं प्रत्येति। यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्। तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमश्नुवीत, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। नह्यग्निरुष्णः सन्स्वात्मानं दहति। नहि नटः शिक्षितः सन्स्वस्कंधमधिरोक्ष्यति। नहि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्। नहि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते। विषयीक्रियन्ते तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन। अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते, एवं व्यतिरेकोऽप्यस्याः तेभ्योऽभ्युपगंतव्यः। उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वम्। नित्यत्वं चोपलब्धेः। ऐकरूप्यात्। अहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्। स्मृत्याद्युपपत्तेश्च। यत्तूक्तं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति, तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम्। अपिच सत्सु प्रदीपादिषूपकरणेषु उपलब्धिर्भवति असत्सु न भवतीति नचैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति। एवं सति देहे उपलब्धिर्भवत्य ति च न भवतीति, न देहधर्मो भवितुमर्हति। उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवद्दे ोपयोगोपपत्तेः। नचात्यंतं देहस्योपलब्धावुपयोगोऽपि दृश्यते, निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात्। तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्ति त्वम् ॥५४॥

३१ अंगावबद्धाधिकरण । सू० ५५–५६ ।

अंगावबद्धास्तु शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥

समाप्ता प्रासंगिकी था, संप्रति प्रकृतामेवानु मिहे 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'लोकेषु पंचविधं सामोपासी ' 'उक थमिति

वै प्र । वदन्ति तदिदमे ’, ‘इयमे पृथिवी’, ‘अयं वाव ो :’ ‘एषोऽग्निश्चितः’ इत्येवमाद्या य उद्गीथादिकर्मांगावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहिताः, ते तत्तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भ युः, अथवा सर्वशाखागतेष्विति विशयः । प्रतिशाखं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदानुपादायायमुपन्या : । किं तावत्प्राप्तम्? स्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति । कुतः? संनिधानात् । ‘उद्गीथमुपासीत’ इति हि सामान्यविहितानां विशेषाकांक्षायां निकृष्टेनैव स्वशाखागतेन विशेषेणाकांक्षादिनिवृत्तेः । द-तिलंघनेन शाखान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति । तस्मात्प्रतिशाखं व्यवस्थेति । एवं प्राप्ते ब्रवीति— अंगावबद्धास्त्विति । तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन् । अपितु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन् । कुतः? उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् । स्वशाखाव्यवस्थायां हि ‘उद्गीथमुपासीत’ इति ामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती निधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात् । नचैतन्न्याय्यम् । संनिधानात्तु श्रुतिर्बलीय ी । नच ामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । स्मात्स्वरादिभेदे त्यपि उद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेव उद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥५५॥

मंत्रादिवद्वाऽविरोधः ॥५६॥

अथवा नैवात्र विरोधः शंकितव्यः । कथमन्यशाखागतेषूद्गीथादिषु अन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति । मंत्रादिवदविरोधोपपत्तेः । तथाहि मंत्राणां कर्मणां गुणानां च शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तरे उप ग्रहो दृश्यते । येषामपि हि शाखिनां “कुटरुरसि” इत्यश्मादानमंत्रो नाम्नातः, तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते “कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमादत्ते कुटरुरसीति वा” इति । येषामपि मिदादयः प्रयाजा नाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराम्नायते— “ऋतवो वै प्रयाजाः मानत्र होतव्याः” इति । तथा येषामपि “अजोऽग्नीषोमीयः” इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति, तेषामपि तद्विषयो त्रवर्ण उपलभ्यते— “छागस्य वपाया मेद ोऽनुब्रूहि” इति । था वेदान्तरोत्पन्नानामपि “अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरम्” इत्येवमादिमंत्राणां वेदान्तरे परिग्रहो : । था बह्वृचपाठितस्य सूक्तस्य “यो एव प्र मो मन-

स्वाम्" इत्यस्य "अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्" इत्यत्र परिग्रहो : । । यथाश्रयाणां कर्मांगानां सर्वत्रानुवृत्तिः, एवमाश्रितानामपि प्रत्ययानामित्यविरो : ॥५६॥

३२ भूमज्य स्त्वाधिकरणम् । सू ५ ।

भूम्नः क्रतुवज्ज्य स्त्वं तथाहि द यति ॥५ ॥

'प्राचीनशाल औपमन्यवः' इत्यस्यामाख्यायिकायां व्य तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत् 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से' इत्यादि । त । स्तोपासनमपि 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' इत्यादि । त्र संशयः— किमिह उभयथाप्युपासनं स्याद्व्यस्तस्य मस्तस्य च, उत स्तस्यैवेति । किं तावत्प्राप्तम्? प्रत्यवयवं सुतेजःप्रभृतिषु उपास्स इति क्रियापदश्रवणात् 'तस्मात्तव सुतं सुतमासुतं कुले दृश्यते' इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्य । न्यप्युपासनानि स्युरिति प्राप्तम् ॥

ततोऽभिधीयते— भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य मस्तस्य वैश्वानरोपा नस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येन अस्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति, न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि । क्रतुवत् । यथा क्रतुषु दर्शपूर्ण ासप्रभृतिषु सामस्त्येन सांगप्र ानप्रयो एवैको विवक्ष्यते, न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाादीना , नाप्येकदेशांगयुक्तस्य प्रधानस्य, तद्वत् । कुत एतत् भूमैव ज्यायानिति? तथाहि श्रुतिः भूम्नो ज्यायस्त्वं दर्शयति, एकवाक्यतावगमात्। एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात्प्रतीयते । तथाहि प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षड्ऋषयो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठां अप्रतिपद्यमाना अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजग्मुः इत्युपक्रम्य, एकैकस्यर्षेः उपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा 'मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच' इत्यादिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति । मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः' इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति । पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य ोपा नमेवानुवर्त्य ' सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूते सर्वेष्वात्मस्वन्नमात्ति'

इति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति । यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु मेदश्रवणं, तदेवं सति अंग ानि प्रधान एवाभ्युपगतानीति द्रष्टव्यम् । या 'उपास्से' इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं, न व्यस्तोपासनविधानार्थम् । तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ॥

केचित्त्वत्र मस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य, ज्यायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कथयन्ति । तदयुक्तम् । एकवाक्यतावग ौ त्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इति चैवमादिनिंदावचनविरोधात् । स्पष्टे चोपसंहारस्थे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् । सौत्रस्य च ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥५७॥

३३ ब्दादिभेदाधिकरणम् । सू० ५८ ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥५८॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ मस्तोपा नं ज्याय इत्युक्तम् । अतः ाता बुद्धिः अन्यान्यपि भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समस्योपाशिष्यन्त इति । अपिच नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते । वेद्यं हि रूपं विद्यायाः, द्रव्यदैवतमिव या स्य । वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते 'मनोमयः प्राणशरीरः' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' ' त्यकामः सत्य ल्पः' इत्येवमादिषु । तथा 'एक एव प्राणः' 'प्राणो वाव वर्गः' 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' 'प्राणो ह पिता प्राणो माता' इत्येवमादिषु । वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वम् । श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन्पक्षे गुणान्तरपरत्वान्ना र्थकम् । तस्मात्स्वपरशाखाविहितं एकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजा मुप हर्तव्यं विद्याकात्स्न्र्यायेति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते नानेति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयका विद्या भिन्ना भवितुमर्हति । कुतः? शब्दादिभेदात् । भवति हि शब्दभेदः 'वेद' 'उपासीत' 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्येवमादिः । शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्तात् 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानु धत्वा ' इति । आदिग्रहणात् गुणादयोऽपि यथा भवं भेदहे वो योजयितव्याः । ननु वेद इत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते, न यजतीत्यादिवदर्थभेदः, सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदात् अर्थान्तरा भवाच्च । तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति

नैष दोषः । मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबंधभेदाद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः। एकस्यापीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते । तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्य अभेदेऽप्यन्यादृग्गुणोऽन्यत्रोपासितव्योऽन्यादृग्गुणश्चान्यत्र इत्येवमनुबंधभेदाद्वे भेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते । नचात्रैको विद्याविधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुम् । विनिगमनायां हेत्वभावात्। अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः। नचास्मिन्पक्षे समानाः सन्ः सत्यकामादयो गुणा अ कृच्छ्रावयि व्याः। प्रतिप्रकरणं च इदंकामेनेदमुपासितव्यं, इदंकामेन चेदं, इति नैराकांक्ष्यावगमान्नैकवाक्यतापत्तिः । नचात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनापरास्ति, यद्बलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वैकवाक्यतामियुः । वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरंकुशे प्रतिज्ञायमाने मस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत । तस्मात्सुष्ठूच्यते नाना शब्दादिभेदादिति । स्थिते चैतस्मि - ाधिकरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥५८॥

३४ विकल्पाधिकरणम् । सू० ५९ ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥५९॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते किमासामिच्छया समुच्चयो विकल्पो वा स्यात्, अथवा विकल्प एव नियमेनेति । तत्र स्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्य न समुच्चयानियमे किंचित्कारणमस्ति । ननु भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते । नैष दोषः । नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणम् । नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुच्चयनियमः । नापि विकल्पनियमः । विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् । पारिशेष्याद्याथाकाम्यमापद्यते । ननु अविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः । तथाहि— 'मनोमयः प्राणशरीरः' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' 'सत्यकामः सत्य - कल्पः' इत्येवमाद्याः तुल्यवदीश्वरप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते । नैष दोषः । मानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तौ उच्यते— विकल्प एवासां भवितुमर्हति, न समुच्चयः । कस्मात्? अविशिष्टफलत्वात् । अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणम् । एकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्ये विषये ईश्वरादौ द्वि ियमनर्थकम् ।

अपि चासंभवः एव । ाक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । ाक्षात्करण ाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः 'यस्य स्यादद्धा न विचिकि ास्ति' इति, 'देवो भूत्वा देवानप्येति' इति चैवमाद्याः । स्मृतयश्च "सदा द्भावभावितः" इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्यात् यावदुपास्यविषय ाक्षात्करणेन तत्फलं प्राप्तमिति ॥

३५ काम्याधिकरणम् । सू० ६० ।

काम्यास्तु य कामं समुच्चीयेर वा पूर्वहेत्वभावात् ॥६०॥

अविशिष्टफलत्वादित्यस्य प्रत्युदाहरणम् । यासु पुनः काम्यासु विद्या ' य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति' 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' इति चैवमाद्यासु क्रियावददृष्टेनात्मना आत्मीयं फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापे नारि । ता यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्पूर्वहेत्वभावात् । पूर्वस्याविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥६०॥

३६ य श्रयभावाधिकरणम् । सू० ६१–६६ ।

अंगेषु यथाश्रयभावः ॥६ ॥

कर्मांगेषूद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चीयेरन्किंवा यथाकामं स्युरिति ंशये यथाश्रयभाव इत्याह । यथैवैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः संभूय भवन्त्येवं प्रत्यया अपि, आश्रयतंत्रत्वात्प्रत्ययानाम् ॥

शिष्टेश्च ॥६२।

यथा वा याः स्तोत्रादयस्त्रिषु शिष्यन्ते एवमाश्रिता अपि त्ययाः । नोपदेशकृ ोऽपि श्चिद्विशेषोऽगानां तदाश्रयाणां प्रत्ययानामित्यर्थः॥६२

ाहारात् ॥६३॥

'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति' इति च प्रणवोद्गीथैकत्वशानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्प ं क्षतं हौत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधातीति ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदि पदार्थसं ंधसामान्यात्सर्ववेदोदिप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिंगदर्शनम् ॥६३॥

गुणसाधार श्रुतेश्च ॥६४॥

विद्यागुणं च विद्या ं सन्तमों ार वेदत्रयसाधारणं श्रावयति

'तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इति च। ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रित ाधारण्यमिति लिंगदर्शनमेव। अथवा गुण ाधारण्यश्रुतेश्चेति। यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे र्वप्रयोगसाधारणा न स्युः न स्यात्ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः। ते तूद्गीथादयः सर्वांगग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे र्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते। ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥६४॥

वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥६५॥

न वेति पक्षव्याव नम्। न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपा नानां भवितुमर्हति। कुतः? तत्सहभावाश्रुतेः। यथाहि त्रिवेदीविहितानामंगानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते "ग्रहं वा गृहीत्वा चम वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तोत्रमनुशंसति प्रस्तोतः साम गाय होतरेतद्य" इत्यादिना। नैवमुपासनानां हभावश्रुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचनः एषां सहभावं प्रापयेत्। नेति ब्रूमः। पुरुषार्थत्वादुपासनानाम्। प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेत्। उद्गीथाद्युपासनानि तु क्रत्वर्थाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्थानीत्यवोचाम 'पृथग्घ्यप्रतिबंधः फलम्' [३.३.४२] इत्यत्र। अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽगानां तदालंबनानां चोपासनानां यदेकेषां क्रत्वर्थत्वं एकेषां पुरुषार्थत्वमिति। परं च लिंगद्वयमकारणमुपासनसहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात्। नच प्रतिप्रयोगं आश्रयकार्त्स्न्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं क्यम्। अतत्प्रयुक्तत्वादुपासनानाम्। आश्रयतंत्राण्यपि ह्युपासनानि काममाश्रयाभावे मा भूवन्न त्वाश्रयसहभावेन हभावानियमम र्हन्ति, तत्सहभावाश्रुतेरेव। तस्माद्यथाकाममेव उपासनान्यनुष्ठीयेरन् ॥६५॥

दर्शनाच्च ॥६६॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम्— 'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं र्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति' इति। र्वप्रत्ययोपसंहारे हि सर्वे 'विदः इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषां संकीर्त्येत। स्माद्यथाकाममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति ॥६६॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्या स्य तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्याये थः दः

१ पुरुषार्थाधिकरणम् । सू० १– ७ ।

पुरुषार्थोऽ ः शब्दादिति बादरायणः ॥१॥

अथेदानीमौपानिषदमात ज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति, आहोस्वित्स्वतंत्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते पुरुषार्थोऽत इति । अस्माद्वेदान्तविहितादात्मज्ञानात्स्वतंत्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुत एतदव म्यते ? शब्दादित्याह । तथाहि— 'तरति शोकमात्मवित्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति । 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्युपक्रम्य ' र्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति' इति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्युपक्रम्य 'एतावदरे ल्वमृतत्वम्' इत्येवंजातीयका श्रुतिः केवलाया विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति ॥१॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो थान्येष्विति जैमिनिः ॥२॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबंध्येव इत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः सा अर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति । यदांक्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते । यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै" इत्येवंजातीयका फ श्रुतिरर्थ दः । तद्वत् । कथं रस्य अनारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशंक्यते कर्तृद्वारेण वाक्यात्तद्विज्ञानस्य क्रतुसंबंध इति चेत् । । वाक्याद्विनियो ।नुपपत्तेः । अव्यभिचारिणा हि केनचित् द्वारेण अनारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतु बंधोऽवकल्पते । कर्ता तु व्यभिचारि द्वारं

लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात् । तस्मान्न द्द्वारेणात्मज्ञानस्य तुसंबंधसिद्धिः इति । न । व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात् । नहि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञा लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते । सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः । वैदिकेषु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमंतरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानम् । नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयं औपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यंगं स्यात् । न । प्रियादिसंसूचितस्य सारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेनोपदे त् । अपहतपाप्मत्वादि विशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु त्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव च संसारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति । त्यं प्रसाधितं, तस्यैव तु स्थूणानिखननवत्फलद्वारेणाक्षेपसमाधाने क्रियेते दार्ढ्याय ॥२॥

आचारदर्शनात् ॥३॥

'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे' 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसंबंधदर्शनानि भवन्ति । तथोद्दालकादीनामपि पुत्रानुशा नादिदर्शनात् गार्हस्थ्यसंबंधोऽवगम्यते । केवलाच्चेज्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्किमर्थमनेकाया न्वितानि कर्माणि ते कुर्युः? "अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्" इति न्यायात् ॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥४॥

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति च कर्मशेषत्वश्रवणाद्विद्याया न केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥४॥

समन्वारंभणात् ॥५॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति च विद्याकर्मणोः फलारंभे सहकारित्वदर्शनान्न स्वातंत्र्यं विद्यायाः ॥५॥

तद्वतो विधानात् ॥६॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य टुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' इति चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति । तस्मादपि न वि स्वातंत्र्येण

फलहेतुत्वम् । नन्वत्र अधीत्य इत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानम् । नैष दोषः । दृष्टार्थत्वाद्वेदाध्ययनं अर्थावबोधपर्यंतमिति स्थितम् ॥६॥

नियमाच्च ॥७॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति । तथा "एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा" इत्येवंजातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया इति ॥७॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥८॥

तु-शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तम्— 'शेषत्वात्पुरुषार्थवादः' [३.४.२] इति, तन्नोपपद्यते । कस्मात् ? अधिकोपदेशात् । यदि संसार्येवात्मा शारीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । अधिकस्तावच्छारीरादात्मनोऽसंसारीश्वरः कर्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपादिश्यते वेदान्तेषु । नच तद्विज्ञानं कर्मणां प्रव र्कं भवति प्रत्युत कर्माण्युच्छिनत्तीति वक्ष्यति 'उपमर्दं च' [३.४. १६] इत्यत्र । तस्मात् 'पुरुषार्थोऽतः शब्दात्' [३.४.१] इति यन्मतं भगवतो बादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति । न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथाहि तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः— 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्येवमाद्याः । यत्तु प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयाऽनुकर्षणम् 'आत्मनस्तु कामाय वै प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'यः प्राणेन प्राणिति आत्मा वान्तरः' 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपक्रम्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति चैवमादि, तदपि 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते उत्तमः पुरुषः' इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः सत्यामेव अधिकोपदिदिक्षायां अत्यंताभेदाभिप्रायमित्यविरोधः।

पारमेश्वरमेव हि ारीर पारमार्थिकं स्वरूपम् । पाधिकृतं तु रीरत्वं 'तत्त्वमसि' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिश्रुतिभ्यः । वं चैतद्विस्तरेण अस्माभिः पुरस्तात्तत्र त्र वर्णितम् ॥८॥

ुल्यं दर्शनम् ॥९॥

यत्तूक्तं— आचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति । अत्र ब्रूमः तुल्यं आचारदर्शनं अकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथाहि श्रुतिर्भवति— "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वां ोऽग्निहोत्रं न जुहवांचाक्रिरे" 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैष ायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्येवंजातीयका । याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते— 'एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपिच 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येतल्लिंगदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयम् । संभवति च ोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां कर्म ाहित्यदर्शनम् । नत्वत्रापि कर्मांगत्वमस्ति । प्रकरणाद्यभावात् ॥९॥

यत्पुनरुक्तं—'तच्छ्रुतेः' [३.४.४] इति, अत्र ब्रूमः—

असार्वत्रिकी ॥१०॥

'यदे विद्यया करोति' इत्येषा श्रुतिर्न र्वविद्याविषया । प्रकृतविद्याभिसंबंधात् । प्रकृता चोद्गीथविद्या 'ओमित्येतदक्षरमुद्गी मुपासी ' इत्यत्र ॥१०॥

विभागः तवत् ॥ १॥

यदप्युक्तं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्येतत मन्वारंभवचनं अस्वातंत्र्ये विद्याया लिंगमिति तत्प्रत्युच्यते । विभागोऽत्र द्रष्टव्यो— विद्यान्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति । शतवत् । यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पंचाशदेकस्मै पंचाशदपरस्मै तद्वत् । नचेदं मन्वारंभवचनं मुमुक्षुविषयम् 'इति नु कामयमानः' इति ारिविषयत्वोपसंहारात् । 'अथाकामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात् । तत्र संसारिविषये विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परि ते, विशेषाभा ात् । कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं

च यथाप्राप्तानुवादित्वात्। एवं सति अविभागेनापीदं मन्वारंभवचनं अवकल्पते ॥११॥

यच्चैतत् 'तद्वतो वि ानात्' [३.४.६] इत्यत उत्तरं पठति—

अध्ययनमात्रव : ॥१२॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' इत्यत्र अध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः। नन्वेवं ति अविद्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत। नैष दोषः। न वयमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनं अधिकारकारणं वारयामः। किं तर्ह्यौपनिषदमात्मज्ञानं स्वातंत्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्ये त्प्रतिपादया :। यथाच न क्रत्वंतरज्ञानं क्रत्वंतराधिकारेणापेक्ष्यते, एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥१२॥

यदप्युक्तं 'नियमाच्च' [३.४.७] इत्यत्राभिधीयते—

नाविशेषात् ॥१३॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति। अविशेषेण नियमविधानात् ॥१३॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ४॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते। यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति संबध्यते, तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्द्रष्टव्यम्। 'न कर्म लिप्यते नरे' इति हि .क्ष्यति। एतदुक्तं भवति। यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि पुरुषे न कर्म लेपाय भवति विद्यासा - र्थ्यादिति देवं विद्या स्तूयते ॥१४॥

कामकारेण चैके ॥ ५॥

अपिचैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तः तदवष्टंभात्फलान्तर- ाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति। कामकारेणेति श्रुतिर्भवति वाज नेयिनाम् 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति। अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्का न्तरभावीत्यसकृदवोचाम। अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि द्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं क्यमाश्रयितुम् ॥१५॥

उपमर्दं च ॥ ६॥

अपिच कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफ क्षण य मर स्य प्रपंच-स्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति— 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशा नस्य ाधिकारोच्छित्तिरेव प्र ज्येत । स्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः ॥१६॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ॥

ऊर्ध्वरेतः चाश्रमेषु विद्या श्रूयते । नच तत्र कर्मांगत्वं विद्याया उपपद्यते । कर्माभावात् । नह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि क ाणि तेषां न्ति। स्यादेतत् । ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति, तदपि नास्ति । तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते 'त्रयो धर्मस्कंधाः' 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा प इत्युपासते' 'तपःश्रद्धे ये ुपवसन्त्यरण्ये' 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' " ह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानां अपाकृतानपाकृतर्णत्रयाणां चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः ॥१७॥

२ परामर्शाधिकरणम् । सू० १८—२ ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥१८॥

'त्रयो धर्मस्कंधाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाणां सद्भा- ायोदाहृताः, न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति । यतः परामर्शमेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते न विधिम् । कुतः? नह्यत्र लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दो स्ति । अर्थान्तरपरत्वं चैषु प्रत्ये मुपलभ्यते । 'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यत्र तावत् 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस प एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय- न वैं एते पुण्यलोका भवन्ति' इति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणां अनात्यंतिकफलत्वं संकीर्त्य, आत्यंतिकफल या ब्रह्म स्थता स्तूयते— 'ब्रह्म स्थोऽमृ त्वमेति' इति । ननु परामर्शेऽप्याश्रमा गम्यन्त ए । त्यं म्यन्ते । स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुतेः । अतश्च प्रत्यक्ष तिविरोधे सत्यनादरणीयास्ते भविष्यन्ति । अनधिकृतविषया वा । नु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परामृष्टं 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति :' इति । त्यमेवं,

तथापि गृहस्थं प्रत्येव अग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानात् श्रुतिप्रसिद्धमेव हि तदस्तित्वम्। तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः। अपिच अपवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते', 'आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजा तुं मा व्यवच्छेत्सीः' 'नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुः' इत्येवमाद्या। तथा 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' 'तपःश्रद्धे ये पवसन्त्यरण्ये' इति च देवयानोपदेशो, नाश्रमान्तरोपदेशः। संदिग्धं चाश्रमान्तराभिधानं 'तप एव द्वि ीयः' इत्येवमादिषु। तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति लोकसंस्तवोऽयं न पारिव्राज्यविधिः। ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबालानाम्। सत्यमेवमेतत्। अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम् ॥१८॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥१९॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते। वेदे श्रवणात्। अग्निहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमान्तरं इति हीमां मतिं निराकरोति, गार्हस्थ्यवदेवाश्रमान्तरमप्यनिच्छता प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः। कुतः? ाम्यश्रुतेः। समा हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते 'त्रयो धर्मस्कंधाः' इत्याद्या। यथेह श्रुत्यंतरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टं, एवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम्। यथाच शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीताविधिपरे वाक्ये। तस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य। तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः। 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इत्यस्य च पंचाग्निविद्यया। यत्तूक्तं 'तप एव द्वितीयः' इत्यादिष्वाश्रमांतराभिधानं संदिग्धमिति। नैष दोषः। निश्चयकारणसद्भावात्। 'त्रयो धर्मस्कंधाः' इति हि धर्मस्कंधत्रित्वं प्रतिज्ञातम्। नच यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राश्रमसंबंधात्त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते। तत्र यज्ञादिलिंगो गृहाश्रम एको धर्मस्कंधो निर्दिष्टो, ब्रह्मचारीति च स्प आश्रमनिर्देशः, प इत्यपि कोऽन्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कंधोऽभ्युपगम्ये। 'ये चेमेऽरण्ये' इति चारण्यलिंगात् श्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः।

त्परामर्शोऽप्यनुष्ठेयमाश्रमान्तरम् ॥१९॥

विधिर्वा धारणवत् ॥२०॥

विधिर्वाऽयमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रम् । ननु विधित्वाभ्युप मे एकवाक्यताप्रतीतिरुपरुध्येत । प्रतीयते चात्रैकवाक्यता पुण्यलोकफलास्त्रयो धर्मस्कंधा ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति । सत मेतत् । सतीमपि त्वेकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगंतव्योऽपूर्वत्वात् । विध्यंतरस्यादर्शनात् । वि पष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययात् गुणवादकल्पनयैकवाक्यत योजनानुपपत्तेः। धारणवत् । यथा "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति" इत्यत्र त्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरिधारणं, अपूर्वत्वात् । तथाचोक्तं शेषलक्षणे— "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्" इति । तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यते ॥

दापि परामर्श एवायमाश्रमान्तराणां दापि स्थता ावत् -स्तवत्ता थ्यर्दि श्यं विधेयाऽभ्युप तव्या । ा च किं चतुर्ष्वा मेषु यस्य कस्यचिदाहोस्वित्परिव्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यम् । यादि च ब्रह्मचार्यान्तेषु आश्रमेषु परामृश्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टः, ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परामृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वाश्रमेषु ब्रह्म स्थो भविष्यति । अथ न परामृष्टः, तः परिशिष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति । त्र पःशब्देन वैखान ाहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति केचित् । तदयुक्तम् । नहि त्यां ग ौ ानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति । थात्र ब्रह्मचारिगृहमेधिनौ अ । ारणेनैव स्वेन वे विशेषणेन विशेषि ौ, एवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तम् । तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानां ायक्लेशप्रधानत्वात् । तपःशब्दस्य तत्र रूढेः । भिक्षोस्तु र्म इंद्रियसंयमादिलक्षणो नैव तपःशब्देनाभिलप्यते । चतुष्ट्वेन च प्रसिद्धा आश्रमास्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्याय्यम् । अपिच भेदव्यपदेशोऽत्र भवति 'त्रय एते पुण्यलोकभाज ए ोऽमृतत्वभाक्' इति । पृथक्त्वे चैष भेदव्यपदेशोऽवकल्पते । नह्येवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मंदप्रज्ञौ अन्यतरस्त्वनयोर्महाप्रज्ञ इति । भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मंदप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति । तस्मात्पूर्वे त्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभा :, परिशिष्यमाणः

परिव्राडेवामृतत्वभाक् । थं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्प्रवर्तमानः सर्व भवन्परिव्राज एवावतिष्ठेत ? रूढ्यभ्युपगमे चा ममात्रादमृतत प्राप्तेः ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इति । अत्रोच्यते ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं निष्ठत्वमभिधीयते । तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न संभवति । स्वा मविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्र णात् । परिव्राजकस्य तु र्वकर्मसंन्यासात्प्रत्यवायो न संभवत्यननु ाननिमित्तः । मदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्ब को न विरोधी । ब्र नि त्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म । यज्ञादीनि चेतरेषां, तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथाच "न्या इति ब्रह्मा । हि परः परो हि ब्रह्मा ानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास ए त्यरेचयत्" 'वेदान्तविज्ञान निश्चि र्थाः संन्या योगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्याद्याः श्रुतयः । स्मृतयश्च— " द्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्त त्पराय ाः" इत्याद्याः ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रात् अमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इत्येषोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं परामर्शेऽपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्म स्थतालक्षणं लभ्येतैव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण विचार प्रवर्तितः । विद्यत एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा । "ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृ ाद्वा वनाद्वा" इति। न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम् । अविशेषश्रवणात् । पृथग्वि ानाच्चानधिकृतानाम् "अथ पुनरेव व्र ी वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा" इत्यादिना । ब्रह्मदानपरिपाकांगत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् । तच्च दर्शयति— "अथ परिव्राड्विवर्णवा । मुंडोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्र भूयाय भवति" इति । तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतसामा माः । सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातंत्र्यमिति ॥२०॥

३ स्तुतिम धिकरणम् । सू० २ –२२ ।

स्तुति ात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥२१॥

' एष रसानां र तमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः' 'इयमे-

वर्गोऽग्निः साम' 'अयं वाव गेक एषोऽग्निश्चितः । दिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी' इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्गीथादेः स्तुत्यर्था, आहोस्विदुपासनाविध्यर्था, इत्यस्मिन्संशये स्तुत्यर्था इति युक्तम् । उद्गीथादीनि कर्मांगाण्युपादाय वणात् । यथा— "इयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीयः" इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थास्तद्वदिति चेत् । नेत्याह । नहि र तिमात्रं आसां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तमपूर्वत्वात् । विध्यर्थतायां ह्यपूर्वोऽर्थो विहितो भवति । स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात् । विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तम् 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इत्यत्र । प्रदेशान्तरविहितानां तूद्गीथादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्यमाना अनर्थिकैव स्यात् । 'इयमेव जुहूः' इत्यादि तु विधि निधौ एव आ तामिति वैषम्यम् । स्माद्विध्यर्था एवैवंजातीयकाः श्रुतयः ॥२१॥

भावश ॥२२॥

'उद्गीथमुपासीत' 'सामोपासीत' 'अहमुक्थमस्मीति विद्यात्' इत्यादयश्च विस्प । विधिशब्दाः श्रूयन्ते । ते च स्तुतिमात्रप्रयो नतायां व्याहन्येरन् । तथाच न्यायविदां स्मरणम्— "कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पंचमम् । एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्" इति । लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एवं स्मरन्ति । प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यन्ते— 'आपयिता ह वै कामानां भवति' 'एष ह्येव कामागानस्येष्टे' 'कल्पन्ते हास्मै लोका ध्वाश्चावृत्ताश्च' इत्यादीनि । तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ॥२२॥

पारिप्लवाधिकरणम् । सू० २३–२४ ।

पारिप्लवार्था इति चे विशेषितत्वा ॥२३॥

'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च' "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम" 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस' इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वाख्यानेषु शयः किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थानि आहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति । पारिप्लवार्था इमा आख्यानश्रुतयः । आख्यानसामा-

न्यात् । आख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् । ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यात्, मंत्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेत् । त । कस्मात्? विशेषितत्वात् । 'पारिप्लवमाचक्षीत' इति हि प्रकृत्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते । आख्यानसामान्याच्चे-त् वेग्रहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत् । तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥२३॥

तथा चैकवाक्यतोपबंधात् ॥२४॥

असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां संनिहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या । एकवाक्यतोपबंधात् । तथाहि तत्र तत्र संनिहि ाभिः विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगात्प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावत्— 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते । प्रातर्दनेऽपि "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्याद्यया । जानश्रुतिरित्यत्रापि 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्याद्यया । यथा 'स आत्मनो वपामुदखिदत्' इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता, तद्वत् । तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ॥२४॥

५ अग्नींधनाद्यधिकरणम् । सू० २५ ।

अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा ॥२५॥

'पुरुषार्थोऽतः शब्दात्' [३.४.१] इत्येतद्व्यवहितमपि संभवात् अत इति परामृश्यते । अतएव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादग्नींधनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसि द्धौ नापेक्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपहरत्यधि विवक्षया ॥२५॥

६ सर्वापेक्षाधिकरण । सू० २६–२ ।

सर्वापेक्षा च य दिश्रुतेरश्ववत् ॥२६॥

इदमिदानीं चिंत्यते—किं विद्याया अत्यंतमेवानपेक्षा आश्रमकर्मणां उतास्ति काचिदपेक्षेति । तत्रात एवाग्नींधनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, एवमत्यंतमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते सर्वापेक्षा चेति। अपेक्षते विद्या सर्वाण्या मकर्माणि, नात्यंतमनपेक्षैव । ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति । नेति ूमः । उत्प

२४

हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किंचिदन्यदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते। कुतः? यज्ञादिश्रुतेः। तथाहि श्रुतिः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति। विविदिषासंयोगाच्चैषां उत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते। 'अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि हि साधनभावः सूच्यते। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि' इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति। स्मृतिरपि— "कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इत्येवमाद्या। अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम्। यथाच योग्यतावशेनाश्वो न लांगलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते। एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्त इति ॥२६॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥२७॥

यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्याय्यो विध्यभावात्। 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा न यज्ञादिविधिपरा। इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञादिभिः एतां अवाप्तुमिच्छन्तीति। तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति' इति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानाद्विहितानां चावश्यानुष्ठेयत्वात्। नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः। नेति ब्रूमः। 'तस्मात्' इति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतेः। 'पश्येत्' इति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते। तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि। यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानीति यज्ञादिश्रुतेरेव। ननूक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति। सत्यमुक्तं, तथापि त्वपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते। नह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्वं प्राप्तो येनानूद्येत। "तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि" इत्येवमादिषु

चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य "पौष्णं पेषणं कृतौ प्रतीयेत" इत्यादिविचारः प्रथमे तंत्रे प्रवर्तितः। तथाचोक्तम् 'विधिर्वा धारणवत्' [३.४.२०] इति। स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसंधाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपंचितम्। तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि। तत्रापि एवंविदिति विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम् ॥२७॥

७ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्। सू० २८-३१।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥२८॥

प्राणसंवादे श्रूयते छंदोगानाम्— 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' इति। तथा वाजसनेयिनाम्— 'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतम्' इति। सर्वमेवास्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः। किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवद्विद्यांगं विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये विधिरिति तावत्प्राप्तम्। तथाहि— प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवत्यतः प्राणविद्यासंनिधानात्तदंगत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरुपदिश्यते। नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात्। नैष दोषः। सामान्यविशेषभावाद्बाधोपपत्तेः। यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः। यथाच 'न कांचन स्त्रियं परिहरेत्तद्व्रतम्' इत्यनेन वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्त्र्यपरिहारवचनेन तत्सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते। एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्येतेति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— नेदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति। नह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' इति वर्तमानापदेशात्। नचासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगंतुं शक्यते। अपिच श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्त्वेदमुच्यते 'नैवंविदः किंचिदनन्नं भवति' इति। नच श्वादिमर्यादमन्नं मानुषेण देहेनोपभोक्तुं शक्यते। शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिंतयितुम्। तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादो, न सर्वान्नानुज्ञानविधिः। तद्दर्श-

यति 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये' इति । एतदुक्तं भवति— प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते, तद्दर्शनात् । तथाहि श्रुतिश्चाक्रायणस्यर्षेः कष्टायामवस्थायामभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति— 'मटचीहतेषु कुरुषु' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे । चाक्रायणः किलर्षिरापद्गतः इभ्येन सामिखादितान्कुल्माषांश्चखाद । अनुपानं तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचचक्षे। कारणं चात्रोवाच 'न वा अजीविष्यमिमानखादन्' इति, 'कामो म उदपानम्' इति च । पुनश्चोत्तरेद्युस्तानेव स्वपरोच्छिष्टान्पर्युषितान्कुल्माषान्भक्षयांबभूवेति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते प्राणात्ययप्रसंगे प्राणसंधारणायाभक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति । स्वस्थावस्थायां तु तन्न कर्तव्यं विद्यावतापि इत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते । तस्मादर्थवादो 'न ह वा एवंविदि' इत्येवमादिः ॥२८॥

अबाध ॥२९॥

एवंच सति 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इत्येवमादि भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रमबाधितं भविष्यति ॥२९॥

अपिच स्मर्यते ॥३०॥

अपिचापदि सर्वान्नभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण " ीवितात्ययमापन्नो योऽ मत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा" इति । तथा "मद्यं नित्यं ब्राह्मणः", "सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्ण ामासिंचेयुः", "सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्" इति च स्मर्यते वर्जनमन्नस्य ॥३०॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥३१॥

शब्दश्चानन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः काठकानां संहितायां श्रूयते— "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्" इति । ोऽपि 'न ह वा एवंविदि' इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥३१॥

८ आश्र ाधिकरणम् । सू० ३२-३६ ।

विहितत्वाच्चाश्र कर्मापि ॥३२॥

'स ापेक्षा च—' [३.४.२६] इत्यत्राश्रमकर्म ां विद्यासाधनत्वम-

वधारितम् । इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताहो नेति चिंत्यते । तत्र 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना आश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि । अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्ह्येषां विद्यासाधनत्वं, नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । अस्यां प्राप्तौ पठति— आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिना विहितत्वात् । नहि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति ॥३२॥

अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादित्यत उत्तरं पठति—

सहकारित्वेन च ॥३३॥

विद्या हकारीणि चैतानि स्युर्विहितत्वादेव 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना । तदुक्तम्— 'र्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' [३.४.२६] इति । नचेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयं मंतव्यम् । अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य । विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि स्वर्गफलसिषाधयिषया सहकारि धनान्तरमपेक्षते, नैवं विद्या । तथाचोक्तम् 'अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा' [३.४.२५] इति । तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः । नचात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशंक्यः, कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो, न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्त्वपरः योगः 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिवाक्यकल्पितः तस्य विद्याफलत्वम् । यथैकस्यापि खादिरत्वस्य नित्येन योगेन क्रत्वर्थत्वमनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं, तद्वत् ॥३३॥

र्वथ पि त एवोभयलिंगात् ॥३४॥

र्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च, त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति ? कर्मभेदशंकां इति ब्रूमः । यथा कुंडपायिनामयने "मा माग्निहोत्रं जुह्वति" इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मान्तरमुपदिश्यते, नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः ? उभयलिंगात् । श्रुतिलिंगात्स्मृतिलिंगाच्च । श्रुतिलिंगं तावत् 'तमेतं वेदानुवचनेन

ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुंक्ते नतु जुह्वतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिंगमपि "अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः" इति विज्ञातकर्तव्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । "यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः" इत्याद्या च संस्कारत्वप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति । तस्मात्साध्विदं अभेदावधारणम् ॥३४॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥३५॥

सहकारित्वस्यैव ए दुपोद्बलकं लिंगदर्शनम्। अनभिभवं च दर्शयति श्रुतिः ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविंदते' इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि चेति निश्चितम् ॥३५॥

९ विधुराधिकरण । सू० ३७–३९ ।

अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥३६॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां च अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां अंतरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति, किंवा नास्तीति संशये, नास्तीति तावत्प्राप्तम् । आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणादाश्रमकर्मासंभवाच्चैतेषां इति । एवं प्राप्त इदमाह— अंतरा चापि त्वनाश्रमित्वेन वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते । कुतः ? तद्दृष्टेः । रैक्वाचक्नवीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः ॥३६॥

अपि च स्मर्यते ॥३७॥

संवर्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे ॥३७॥

ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं, का नु खलु प्राप्तिरिति साऽभिधीयते—

विशेषानुग्रहश्च ॥३८॥

तेषामपि च विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबंधिभिः जपोपवासदेवताराधनादिभिः धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति । तथाच स्मृतिः— "जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मंत्रो

ब्राह्मण उच्यते" इत्यसंभवदाश्रमकर्मणोऽपि जप्येऽधिकारं दर्शयति। जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुग्रहः। तथाच स्मृतिः— "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्" इति जन्मांतरसंचितानपि संस्कारविशेषाननुग्रहीतॄन्विद्यायां दर्शयति। दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु। तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥३८॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च ॥३९॥

अतस्तु अंतरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम्। श्रुतिस्मृतिसंदृब्धत्वात्। श्रुतिलिंगाच्च 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इति। "अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः। संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत्" इति च स्मृतिलिंगात् ॥३९॥

१० तद्भूताधिकरणम्। सू० ४०।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥४०॥

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम्। तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः। पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया वा रागादिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद्विशेषाभावादिति। एवं प्राप्त उच्यते— तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो, न ततः प्रच्युतिः स्यात्। कुतः? नियमातद्रूपाभावेभ्यः। तथाहि— 'अत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्' इति, 'अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषत्' इति, "आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम्। आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि" इति चैवंजातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति। यथाच "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्" "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यंन्ते, नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि। नचैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते। यत्तु पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति, तदसत् "श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्" इति स्मरणात्। न्यायाच्च। यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो, नतु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते। चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य। नच रागादिवशात्प्रच्युतिः। नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात्। जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्ति

प्रतिपत्तिदार्ढ्याय ॥४०॥

११ आधिकारिकाधिकरणम् । सू० ४१–४२ ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥४१॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत, किं तस्य 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत' इत्येतत्प्रायश्चित्तं स्यादुत नेति । नेत्युच्यते । यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तम् "अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्" इति, तदपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति । किं कारणम्? "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा" इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणाच्छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः । उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चित्तम् ॥४१॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥४२॥

अपित्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते । यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्येत, न तन्महापातकं भवति, गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् । तस्मादुपकुर्वाणवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छन्ति, ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च । अशनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनःसंस्कारश्च, एवमिति । ये हि प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपलभ्यते । ये तु भावमिच्छन्ति तेषां "ब्रह्मचार्यवकीर्णी" इत्येतदविशेषश्रवणं मूलम् । तस्माद्भावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे— "समा विप्रतिपत्तिः स्यात्" "शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्" इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणं त्वेवं सति यत्नगौरवोत्पादनार्थं इति व्याख्यातव्यम् । एवं भिक्षुवैखानसयोरपि "वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत्" "भिक्षुर्वानप्रस्थवत्सोमवल्लिवर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्च" इत्येवमादि प्रायश्चित्तस्मरणमनुस्मर्तव्यम् ॥४२॥

१२ बहिरधिकरणम् । सू० ४३ ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥४३॥

यदि ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं, यदि वोपपातकं, उभयथापि शिष्टैस्ते बहिष्कर्तव्याः । "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते

पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा" इति, "आरूढपतितं विप्रं मंडलाच्च विनिःसृतम् । उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चांद्रायणं चरेत्" इति चैवमादिनिंदातिशयस्मृतिभ्यः । शिष्टाचाराच्च । नहि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥४३॥

१३ स्वाम्यधिकरण । सू० ४४–४६ ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥४४॥

अंगेषूपासनेषु संशयः । किं तानि यजमानकर्माण्याहोस्विदृत्विक्कर्माणीति । किं तावत्प्राप्तं ? यजमानकर्माणीति । कुतः ? फलश्रुतेः । फलं हि श्रूयते— 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पंचविधं सामोपास्ते' इत्यादि । तच्च स्वामिगामि न्याय्यम् । तस्य सांगे प्रयोगेऽधिकृतत्वात् । अधिकृताधिकारत्वाच्च एवंजातीयकस्य । फलं च कर्तर्युपासनानां श्रूयते— 'वर्षत्यस्मै य उपास्ते' इत्यादि । ननु ऋत्विजोऽपि फलं दृष्टम् 'आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति' इति । न । तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥४४॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥४५॥

नैतदस्ति स्वामिकर्माण्युपासनानीति । ऋत्विक्कर्माण्येतानि स्युरित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । किं कारणं ? तस्मै हि सांगाय कर्मणे यजमानेनर्त्विक्परिक्रीयते । तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनान्यधिकृताधिकारत्वात् । तस्माद्गोदोहनादिनियमवदेव ऋत्विग्भिर्निर्वर्त्येरन् । तथाच 'तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव' इत्युद्गातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्तूक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति । नैष दोषः । परार्थत्वादृत्विजोऽन्यत्र वचनात्फलसंबंधानुपपत्तेः ॥४५॥

श्रुतेश्च ॥४६॥

'यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायैव तामाशासत इति होवाच' इति, 'तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानि' इति च, ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । तस्मादंगोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥४६॥

१४ सहकार्यंतरविध्यधिकरणम् । सू० ४७–४९ ।

सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥४ ॥

'तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयः मौनं विधीयते न वेति । न विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न थ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते । तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । मुनिपंडितशब्दयोः ज्ञानार्थत्वात्पांडित्यं निर्विद्येत्येवं प्राप्तं मौनम् । अपिच 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इत्यत्र तावन्न ब्राह्मणत्वं विधीयते प्रागेव प्राप्तत्वात् । तस्मादथ ब्राह्मणः इति प्रशंसावादः, तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितुमर्हति मानिनिर्देशत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः हकार्यंतरविधिरिति । विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधिरेव आश्रयि व्यो अपूर्वत्वात् । ननु पांडित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तम् । नैष दोषः । मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् । मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसंभवात् । "मुनीनामप्यहं व्यासः" इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि श्रूयते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्' इत्यत्र । न । "वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः" इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् । इतराश्रमसंनिधानात्तु पारिशेष्यात्तत्रोत्तमाश्रमोपादानं, ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य । तस्माद्बाल्यपांडित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते मुनिः स्यादिति । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः । कथंच विद्यावतः न्या न इत्यवगम्यते ? तदधिकारात् 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति । ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः, किं मौनविधिना, इत्यत आह— पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति— यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति, तस्मिन्नैष विधिरिति । विध्यादिवत् । यथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेन अग्न्यन्वाधानादिकमंगजातं विधीयते । एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्वि-

द्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ॥४७॥

एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिमति विद्यमाने, कस्माच्छांदोग्ये गृहिणोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटुंबे' इत्यत्र । तेन ्पसंहरंस्तद्विषयमादरं दर्शयतीति । अत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥४८॥

तु-शब्दो विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशेष्यते । बहुलायासानि हि बह्न्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि, आश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेंद्रियसंयमादीनि तस्य विद्यन्ते । तस्मात् गृहमेधिनोपसंहारो न विरुध्यते ॥४८॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥४९॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावा मौ श्रुतिमन्तौ, एवमितरावपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्तात् श्रुतिः— 'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः' इत्याद्या । तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणां उपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः । इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयाऽनुष्ठातृभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यम् ॥४९॥

१५ अनाविष्काराधिकरणम् । सू० ५० ।

अना ्र्वन्नन्वयात् ॥५०॥

'तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति तद्धिते सति, बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया ्पादयितुमशक्यत्वात् यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादि बालचरितं, अंतर्गता वा भावविशुद्धिरप्ररूढेंद्रियत्वं दंभदर्पादिरहितत्वं वा बाल्यं स्यादिति ्शयः । किं तावत्प्राप्तं? कामचारवादभक्षणता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं कामचारताद्याश्रयणम् । न । विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते— न । वचनस्य गत्यंतरसंभवात् । अविरुद्धे ह्यन्यस्मिन्बाल्यशब्दाभिलप्ये लभ्यमाने न विध्यंतरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय चांगं विधीयते । ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयम् । नच सकलायां बाल-

चर्यायां अंगीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते । तस्मादांतरो भावविशेषो बालस्य अप्ररूढेंद्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते । तदाह— अनाविष्कुर्वन्निति । ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिः आत्मानमविख्यापयन्दंभदर्पादिरहितो भवेत् । यथा बालोऽप्ररूढेंद्रियतया न परेषामात्मानमाविष्कर्तुमीहते द्वत् । एवं स्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यर्थानुगम उपपद्यते । तथाचोक्तं स्मृतिकारैः— "यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् । अंधवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्" "अव्यक्तलिंगोऽव्यक्ताचारः" इति चैवमादि ॥५०॥

१६ ऐहिकाधिकरणम् । सू० ५१ ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात् ॥५१॥

'र्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' [३.४.२६] इत्यत आरभ्य उच्चावचं विद्यासाधनमवधारितम् । तत्फलं विद्या ि ध्यन्ती किमिहैव जन्मनि सिध्यत्युत कदाचिदमुत्रापीति चिंत्यते । किं तावत्प्राप्तम्? इहैवेति । किं कारणम्? श्रवणादिपूर्विका हि विद्या । नच कश्चिदमुत्र मे विद्या जायतां इत्यभिसंधाय श्रवणादिषु प्रवर्तते । समान एव तु जन्मनि विद्याजन्म अभिसंधायैतेषु प्रवर्तमानो दृश्यते । यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति, प्रमाणजन्यत्वाद्विद्यायाः । तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेति । एवं प्राप्ते वदामः— ऐहिकं विद्याजन्म भवत्यसति प्रस्तुतप्रतिबंध इति । एतदुक्तं भवति यदा प्रक्रान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रा बंधो न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण, तदैहैव विद्योत्पद्यते । यदा तु खलु तत्प्रतिबंधः क्रियते तदामुत्रेति । उपस्थितविपाकत्वं च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति । यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि, तान्येव अन्यस्यापीति न नियंतुं शक्यते । यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति । शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलं भवतीत्येतावति पर्यवसितं, न देशकालनिमित्तविशेषमपि कीर्तयति । साधनवीर्यवि षाच्च अतींद्रिया कस्यचिच्छक्तिराविर्भवति, तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति । नचाविशेषेण विद्यायामभिसंधिर्नोत्पद्यते इहामुत्र वा मे विद्या जायता ति, अभिसंधेर्निरंकुशत्वात् ।

श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबंधक्षयापेक्षयैवोत्पद्यते । तथाच श्रुतिर्दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति— 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति । गर्भस्थ एव च वा देवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती जन्मान्तरसंचितात्साधनाज्जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किंचित्साधनं संभाव्यते । स्मृतावपि— "अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति" इत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेवः "नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति" इत्युक्त्वा, पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले भूतिं चाभिधाय, अनंतरं "तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्" इत्यादिना "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्" इत्यंतेन एतदेव दर्शयति । तस्मादैहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रति बंधक्षयापेक्षयेति स्थितम् ॥५१॥

१ मुक्तिफलाधि रणम् । ० ५२ ।

एवं क्तिफ ानियमस्तदवस्थावधृते तदवस्थावधृतेः ॥५२॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलंबिनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे फले ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशंक्याह— एवं मुक्तिफलानियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रतिनियम आशंकितव्यः । कुतः ? तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते । ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था । नच ब्रह्मणोऽनेकाकारयोगोऽस्ति । एकलिंगत्वावधारणात् 'अस्थूलमनणु' 'स एष नेति नेत्यात्मा' 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' 'इदं वै यदयमात्मा' ' ा एष महान आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'यत्र त्वस्य वैमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपिच विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफल एव विद्यायां कंचिदतिशय ा जये विद्याफले मुक्तौ । तद्धयसाध्यं नित्यसिद्धस्वभावमेव विद्ययाधि म्यत इत्यसकृदवादिष्म । नच तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशय उपपद्यते, निकृष्टाया विद्यात्वाभावात् । उत्कृष्टैव हि विद्या भवति । स्मात्तस्यां चिराचिरोत्पत्तिरूपोऽतिशयो भवन्भवेत् । नतु मुक्तौ

श्चिदतिशयसंभवोऽस्ति । विद्याभेदाभावादपि तत्फलभेदनियमाभावः कर्मफलवत् । नहि मुक्ति ाधनभूताया विद्यायाः कर्मणामि भेदोऽस्ति । सगुणासु तु विद्यासु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्याद्यासु गुणावापोद्वापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथास्वं फलभेदनियमः, कर्मफलवत् । थाच लिंगदर्शनम्—" यथा यथोपा ते तदेव भवति' इति । नैवं निर्गुणायां विद्यायाम् । गुणाभावात् । तथाच स्मृतिः— "नहि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यता ." इति । तदवस्थावधृतेः तदवस्थावधृतेः इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयाति ॥५२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात्। अथेह चतुर्थे फलाश्रय आगमिष्यति । प्रसंगागतं चान्यदपि किंचिच्चिंतयिष्यते । प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः ाधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः—

१ आवृत्त्यधिकरण ् । सू० १–२ ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशा ् ॥१॥

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः— किं सकृत्प्रत्ययः क व्यः, आहोस्विदावृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तं ? कृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत् । तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । अ ूयमाणायां ावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् । नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवमादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत्सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं कृन्निदिध्या नं चेति, नातिरिक्तम् । सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीतेत्येवमादिष्वनावृत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः ? असकृदुपदेशात् 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको कृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । ननूक्तं यावच्छब्दमेव आवर्तयेन्नाधिकमिति । न । दर्शनपर्यवसितत्वादेषाम् । दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति । यथावघातादीनि तंडु ादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि, तद्वत् । अपि चोपा नं निदिध्यासनं चेति अंतर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाभिधीयते । तथाहि लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति च यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते, एवमुच्यते । तथा ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति या निरंतरस्मरणा पतिं प्रति सोत्कंठा, सैवमभिधीयते । विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेष्वव्यतिरेकेण प्रयोगो

दृश्यते । क्वचिद्विदिनोपक्रम्य उपासिनोपसंहरति । यथा— 'यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः' इत्यत्र 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से' इति । क्वचिच्चोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति । यथा— 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यत्र 'भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद' इति । तस्मात्सकृदुपदेशेष्वपि आवृत्ति सिद्धिः । असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः ॥१॥

लिंगाच्च ॥२॥

लिंगमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि— उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य 'आदित्य उद्गीथः' इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य 'रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयात्' इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत्सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्सामान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्ति सिद्धिः ॥

अत्राह— भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः । तेष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति, तत्र किमर्था आवृत्तिरिति । सकृच्छ्रुतौ च ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेत् । न । आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृत् श्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्ततस्तदेव आवर्त्यमानमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा स्यात् । अथोच्येत—न केवलं वाक्यं कंचिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोति, अतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति । तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव । सापि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तैव तमर्थमनुभावयिष्यति । अथापि स्याद्युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते, न विशेषविषयम् । यथा अस्ति मे हृदये शूलं इत्यतो वाक्याद्गात्रकंपादिलिंगाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते, न विशेषमनुभवति यथा स एव शूली । विशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकः । ततस्तदर्था आवृत्तिरिति चेत् । न । असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । नहि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगंतुं शक्यते । तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत, यदि वा सामान्यमेव, उभयथापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः ।

नच सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियंतुं, विचित्रप्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तॄणाम् । अपि च अनेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवत्येकेनावधानेन एकमंशमवधारयाति, अपरेणापरमिति स्याद्प्यभ्यासोपयोगो, यथा दीर्घप्रपाठकग्रहणादिषु । नतु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा युक्तेति ॥

अत्रोच्यते— भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति, यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्त एव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयुज्यत एवावृत्तिः । तथाहि छांदोग्ये 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपदिश्य 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति पुनः पुनः परिचोद्यमानः तत्तदाशंकाकारणं निराकृत्य, तत्त्वमसीत्येवासकृदुपदिशति । तथाच 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादि दर्शितम् । ननूक्तं सकृच्छ्रुतं चेत्तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न शक्नोति, तत आवर्त्यमानमपि नैव शक्ष्यतीति । नैष दोषः । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रुताद्वाक्यान्मंदप्रतीतं वाक्यार्थमावर्तयन्त तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्यमानाः। अपिच तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेक्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'अदृष्टं द्रष्टृ' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' 'अजमजरममरम्' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्र अजादिशब्दैर्जन्मादयो भावविकारा निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धः । तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानः चैतन्यपर्यंतत्वेनावधारितः । तत्र येषामेतौ पदार्थौ अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ, तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वार्थे प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य, इत्यतः तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः। यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशः, तथाप्यध्यारोपितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणम् । तत्रैकेनावधानेन एकमंशमपोहत्य परे-

णापरामिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः । तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः । येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबंधोऽस्ति, ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान्प्रति आवृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव । सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयतीति, नात्र कश्चिदपि क्रमोऽभ्युपगम्यते । सत्यमेवं युज्येत, यदि स्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत् । बलवती त्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः । अतो न दुःखित्वाद्यभा कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत् । न । देहाद्यभिमानवत् दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने । अहं छिद्ये द इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः । तथा बाह्यतरेष पि पुत्रमित्रादिषु प्यमानेषु अहमेव संतप्ये इत्यध्यारोपो दृष्टः । तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात् । देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वात् दुःखित्वादीनां सुप्तादिषु चाननुवृत्तेः । चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्ति ामनन्ति 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै पश्यति' इत्यादिना । स्मात वेंदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः । नचैवमात्मानमनुभवतः किंचिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते । तथाच श्रुतिः— 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि— "यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते" इति । यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव जायते, तं प्रत्यनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसि वाक्या त्प्रच्याव्य आवृत्तौ प्रवर्तयेत् । नहि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति । नियुक्तस्य च अस्मिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यं— इत्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययाद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मंदमतिरप्रतिभानात्तं क्यार्थं जिहासेत्तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्या अभ्युपेयते । तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये दुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥२॥

२ आत्मत्वोपासन धिकरणम् । सू० ३ ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ाहयन्ति च ॥३॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा किमहमिति ग्रहीतव्यः किंवा मदन्य इत्येतद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे

इति। उच्यते अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगंतुं, सति जीवेश्वरयोरभेदसंभवे। इतर। गौणोऽयमभ्युपगंतव्यः इति मन्यते। किं ता त्प्राप्तं? नाहमिति ग्राह्यः। नहि अपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन क्यते ग्रहीतुं विपरीतगुणो वा अपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन। अपहतपाप्मादिगुणश्च परमेश्वरः द्विपरीतगुणस्तु शारीरः। ईश्वरस्य च सार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसंगः। ततः स्त्रानर्थक्यम्। संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वे अधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव। प्रत्यक्षादिविरोधश्च। अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं प्रतिमादिष्विव विष्णवादिदर्शनमिति चेत्काममेवं भवतु। नतु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यम्॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः— आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः। तथाहि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैव ए मुपगच्छन्ति— "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि भगवो देवते" इति। तथान्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादयः आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि 'एष त आत्मा र्वान्तरः' 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' 'तत्सत्यं आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि। यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति, तदयुक्तम्। गौणत्वप्रसंगात्। वाक्यवैरूप्याच्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते, सकृदेव तत्र वचनं भवति यथा 'मनो ब्रह्म' 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादि। इह पुनः त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह। अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः। भेददृष्ट्यपवादाच्च। तथाहि 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' ' वै तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति। यत्तूक्तं न विरुद्धगुणयोः अन्योन्यात्मत्व भव इति। नायं दोषः। विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः। यत्पुनरुक्तं, ईश्वराभावप्रसंग इति। तदसत्। शास्त्रप्रामाण्यात् अनभ्युपगमाच्च। नहीश्वरस्य र्यात्मत्वं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः। किं र्हि, सारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति। एवंच ति अद्वैतेश्वरस्य अपहतपाप्मत्वादिगुणता विपरीतगुणता त्वितरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते। यदप्युक्तं अधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरो-

धश्चेति। तदप्यसत्। प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात्। तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन पश्येत्' इत्यादि । हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति। प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसंग इति चेत्। न। इष्टत्वात्। अत्र 'पिताऽपिता भवति' इत्युपक्रम्य 'वेदा अवेदाः' इति वचनात् इष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे। कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेत्। यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते, इति वदामः। नन्वहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या, यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि, नास्ति कस्यचिदप्रबोधः। योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चिदविद्यया किलात्मनः सद्वितीयत्वात् अद्वैतानुपपत्तिरिति, ऽप्येतेन प्रत्युक्तः। स्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत ॥३॥

३ प्रतीकाधिकरणम्। ० ४।

न प्रतीके नहि : ॥४॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति' था 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु शयः— किं तेष्वप्यात्मग्रहः क व्यो, न वेति। किं तावत्प्राप्त ? तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः कर्तुम्। कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रि द्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्। नहि उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तश्चात्मत्वमिति। तदसत्। प्रतीकाभावप्रसंगा । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति। स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा? नच ब्रह्मणः आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या। कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्। कर्तृत्वादि वैसंसारधर्मानिराकरणेन हि ब्रह्मणः आत्मत्वोपदेशः। तदनिराकरणेन चोपा नविधानम्। अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात ग्रहो नोपपद्यते। नहि रुचक स्तिकयोः इतरे रात्मत्वमस्ति। सुवर्णात्मत्वेनेव ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम। अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रिय ॥४॥

। सू० ५।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥५॥

तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः— किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यासि-व्याः, किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति। कु : संशयः? सामानाधिकरण्ये कारणान धारणात्। अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामा ाधिकरण्यं उप भ्यते। 'आदित्यो ब्रह्म' 'प्राणो ब्रह्म' 'विद्युद्ब्रह्म' इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्। नचात्रांजसं ानाधिकरण्यमवकल्पते। अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्र दित्यादिशब्दानाम्। नहि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम्। नु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यात्। नेत्युच्यते। विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात्। तश्च प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम। परमात्मवाक्यं चेदं दानीं स्यात्ततश्चो-पासनाधिकारो ाध्येत। परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम्। तस्मात् 'ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानरः' इत्यादिवदन्यत्रान्यदृष्टयध्यासे सति, किंदृष्टिरध्यस्यतामिति शयः। त्रानियमो, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम्। अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्त । एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति। ब्र ोपासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा। मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— ब्रह्मदृ रेवादित्यादिषु स्यादिति। कस्मात्? उत्कर्षात्। एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति। उत्कृष्टदृष्टेः ष्वध्यासात्। तथाच लौ को न्यायोऽनुगतो भवति। उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्य व्येति लौकिको न्यायः। यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि। चानुसर्तव्यः। विपर्यये प्रत्यवायप्र गात्। नहि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शा प्रामाण्यादनाशंकनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसंगो, नच लौकिकेन न्यायेन ।ियया दृष्टिर्नियंतुं युक्तेति। अत्रोच्यते निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्। संदिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते। तेन चोत्कृष्टदृष्टयध्या शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टि ध्यस्यन्प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्च आदित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधा ग्रहीतव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावति ते। इतिपरत ादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः। थाहि 'ब्रह्मेत्यादेशः', 'ब्रह्मेत्युपासीत', 'ब्रह्मेत्यु-

पास्ते' इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति, शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दो, रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः। प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति, नतु तत्र रजतमस्ति। एवमत्राप्यादित्यादीन्ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेन आदित्यादीनेव उपास्तिक्रियया व्याप्यमानान्दर्शयति— 'स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते', 'यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते' 'यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते' इति च। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति। तदयुक्तम्। उक्तेन न्यायेन आदित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्। फलं त्वतिथ्याद्युपासन इव आदित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति, सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितं चैतत् 'फलमत उपपत्तेः' [३.२.३८] इत्यत्र। ईदृशं चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु दृष्ट्यध्यारोपणं, प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥५॥

५ आदित्यादिमत्यधिकरणम्। सू० ६। various vit that we perform

आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः ॥६॥

'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत', 'लोकेषु पंचविधं सामोपासीत', 'वाचि सप्तविधं सामोपासीत', 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्येवमादिषु अंगावबद्धेषूपासनेषु संशयः—किमादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टयो विधीयन्ते, किंवोद्गीथादिष्वेवादित्यादिदृष्टय इति। तत्रानियमो नियमकारणाभावादिति प्राप्तम्। नह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽवधार्यते। ब्रह्म हि जगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्च आदित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यमवधारयितुम्। न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात्किंचिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणमस्ति। अथवा नियमेनैव उद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन्। कस्मात्? कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनां, कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेः उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलहेतवो भविष्यन्ति। तथाच 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्यत्र 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' इति ऋक्शब्देन पृथिवीं निर्दिशति, सामशब्देनाग्निम्। तच्च पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायाम्। क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते, न राजनि

(5)

क्षत्तृशब्दः । अपिच 'लोकेषु पंचविधं सामोपासीत' इत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यमिति प्रतीयते । 'एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम्' इति चैतदेव दर्शयति । थमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु रमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तं 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादिषु । प्रथमनिर्दि श्च पृथिव्यादयः, चरमनिर्दि हिंकारादयः 'पृथिवी हिंकारः' इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनंगेष्वादित्यादिष्वंगमतिक्षेप इति । एवं ते मः— आदित्यादिमतय ए ंगेषूद्गी ादिषु क्षिप्येरन् । कुतः ? उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येवं अपूर्व निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं, स्वतंत्रफलेषु कथं 'य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पंचवि सामोपास्ते' इत्यादिषु ? तेष्प्याधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षेणैव फलकल्प । युक्ता, गोदोहनादिनियमवत् । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनां उद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्यः उत्कर्षोपपत्तिः । आदित्यादिप्र तिलक्षणं हि कर्मफ शिष्यते श्रुतिषु । अपिच 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्य, आदित्यादिमतीर्विदधाति । यत्तूक्तं उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत । फ करिष्यन्तीति । दयुक्तम् । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गाथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् । । 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' इति तु लाक्षणिक ए पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्द यो : । लक्षणा च यथाभवं निकृष्टेन विप्रकृष्टेन वा स्वार्थसंबंधेन प्र र्तते । तत्र यद्यपि ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा, तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्सामयोः भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्न्यो निध ात्तयोरेवैष ऋक्सामशब्द योग ऋक्सा धादिति निश्चीयते । क्षत्तृशब्दोऽपि हि कु श्चित्कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । 'इयमे र्क्' इति च य । रन्यासमृच ए पृथिवीत्वम धारयति । पृथिव्या हि वेऽवधार्यमाणे इयमृ ेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । 'य एवं वि द्वा । याते' इ च गाश्रयमेव वि । मुप हरति, पृथिव्याद्या यम् । । 'ोकेषु पंचविधं ामोपासीत' इति पि मीनिर्दिष्टा

लोकाः, तथापि साम्न्येव तेऽध्यस्येरन्द्वितीयानिर्देशेन उपास्यत्वावगमात् । साम्नि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम ोकात्मनोपासितं भवति । अन्यथा पुनर्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः । एतेन 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्' इत्यादि व्याख्यात् । यत्रापि तुल्यो द्वितीयानिर्देशः 'अ खल्वमुमादित्यं तविधं सामोपासीत' इति, तत्रापि 'समस्तस्य खलु ाम्न उपासनं साधु' 'इति तु पंचविधस्य' 'अ सप्तविधस्य' इति च ाम्न एवोपास्यत्वोपक्रमात्तस्मिन्नेव आदित्याद्यध्यासः । एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात् 'पृथिवी हिंकारः' इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिं ारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः । तस्मादनंगाश्रया आदित्यादिमतयः अंगेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥६॥

६ आसीनाधिकरणम् । सू० –१० ।

अ ीनः भवा् ॥ ॥

कर्मांगसंबद्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतंत्रत्वान्नासनादिचिंता । नापि सम्यग्दर्शने । वस्तुतंत्रत्वाद्विज्ञानस्य । इतरेषु तूपा नेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्तेत, उत नियमेना ीन एवेति चिंतयति । त्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरि । एवं प्राप्ते ब्रवीति— आ ीन एवोपासीतेति । कुतः ? भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । नच द्रच्छतो धावतो वा भवति, गत्यादीनां चित्तविक्षेपकत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति । शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाभिभूयेत । आ ीनस्य त्वेवं ातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति भवति तस्योपासन् ॥७॥

ध्यान ॥८॥

अपिच ध्यायत्यर्थ एषः, यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरण् । ध्यायतिश्च प्रशिथिलांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिषु एकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्य ध्यायति बको, ध्यायति प्रोषितबंधुरिति । आसीनश्चानायासो भवति । तस्मादप्यासीनकर्मोपा नम् ॥८॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥९॥

अपिच 'ध्यायतीव थिवी' इत्यत्र पृथिव्यादि अचलत्वमेवापेक्ष्य

ध्यायतिवादो भवति । लिंगमुपा नस्यासीनकर्मत्वे ॥९॥

स्मरन्ति च ॥ ०॥

स्मरन्त्यपि च शि उपासनांगत्वेना नं "शुचौ देशे ति प्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना । अतएव पद्मकादीनामासनविशेषाणां उपदेशो योगशा ॥१०॥

७ एकाग्रताधिकरणम् । सू० १ ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥१ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः— किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति । प्रायेण वैदिकेष्वारंभेषु दिगादिनियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिः, प्रत्याह दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः । यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मन : ौकर्येणैकाग्रता भवति त्रैवोपा ीत प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवद्विशेषाश्रवणात् । एकाग्रताया इष्टायाः त्राविशेषात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति "समे शुचौ शर्करावा वालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले नतु चक्षुपीडने गुहानिवाता - णे प्रयोजयेत्" इति यथेति । उच्यते— त्यमस्त्येवंजातीयको नियमः । सति त्वेतस्मिंस्तद्गतेषु विशेषेष्वनियम इति सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे । "मनोनुकूले" इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्र । तत्रैव इत्येतदेव दर्शयति ॥११॥

८ आप्रायणाधिकरणम् । सू० २ ।

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१२॥

आवृत्तिः वौपा नेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि, तान्यवघातादिवत्कार्यपर्यवसाना ीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाण । नहि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किंचिच्छा तुं शक्यम् । अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शा स्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिंता किं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेत् उत ावजीवमावर्तयेदिति । किं तावत्प्राप्तम् ? कियन्तांचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आवृत्तिविशिष्टस्योपा शब्दार्थस्य कृतत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूम :—आ प्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययम् । अंत्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्रा ः। कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भा नाविज्ञानं

प्रायणकाले आक्षि न्ति, 'सविज्ञानो भवति वि ानमेवान्ववक्रामति' 'यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति, प्राणस्ते ा युक्तः ात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। तृ जलूकानिदर्शना । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्प्रायणकालभावि भावनाविज्ञान पेक्षेरन्। तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययाः, ष्वा प्रायणादावृत्तिः। थाच श्रुतिः 'यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति' इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति। स्मृतिरपि— "यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्य त्यंते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा द्भावभावितः" इति, "प्रयाणकाले मनसाऽचलेन" इति च। 'सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येत' इति च मरणवेलायामपि कर्तव्यशेषं श्रावयति ॥१२॥

९ तदधिगमाधिकरणम्। सू० ३।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ यपदेशात्॥ ३॥

गतस्तृतीयशेषः। अथेदानीं ब्रह्मविद्या प्रा चिंता यते। ब्रह्माधिगमे ति द्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न क्षीयते वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्? फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्वा न भाव्यते क्षयः। फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या मधिगता। यदि तदंतरेणैव फ ोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च "नहि र्म क्षीयते" इ । नन्वेवं ति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहे यादिवत्। अपिच प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोषक्षपणार्थता। नत्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये त्फलस्या श्यंभोक्तव्यत्वादनिर्मो ः स्यात्। नेत्युच्यते। देशकालनिमित्तापे ो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मान्न ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— तदधिगमे ह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वयोरघयोः अश्लेषविनाशौ भवतः। उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विना ः। कस्मात्? तद्व्यपदेशात्। हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां भाव्यमानसंबंधस्य आगामिनो दुरितस्यानभिसं धं विदुषो व्यपदिशति— 'यथा पुष्करपलाश ापो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति। था विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति ' थेषी-

कातूलमग्नौ ` ' प्रदूयेतै ' हास्य वें पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति— 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति । यदुक्तं अनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पना ां शा ' कदर्थि ' स्यादिति । नैष दोषः । नहि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे, विद्यत एव सा, ा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध इति वदा ः । शक्तिसद्भावमात्रे च ' व्याप्रियते, न प्रतिबंधाप्रतिबंधयोरपि । "नहि कर्म क्षीयते" इत्येतदपि स्मरणं औत्सर्गिकम् । न भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति । इष्यत ए तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः 'सर्वं पाप्मानं तरति' "तरति हत्यां योऽश्वमेधे यजते य उ चैनमेवं वेद" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति । तद त् । दोषसंयोगेन चोद्यमानानां एषां दोषनिर्घातफल भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरे दुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति । अत्र ब्रूमः सगुणासु ा द्विद्यासु विद्यत एव विधानम् । तासु च ाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते । तयोश्चाविव कारणं नार त्यितः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिर । ां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति, थाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात र्तृत्वं प्रतिपेद इव, तथापि विद्यासा र्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः ान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह ि ना इति । पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत ाविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि, ने ः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमासं, नेदानीं, नापि भवि ष्का , इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते । अन्यथा ादिकालप्रवृत्तानां ' ां याभावे मोक्षाभा ः स्यात् । नच देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्म लवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसंगात् । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च शा फलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥१३॥

इतरासंश्लेषाधिकरणम् । सू ।

इतरस्याप्येवमसंश्ले ः ` ॥ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बंधहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ। धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छा ीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशंक्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रिय े। इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः एवमघवदसंश्लेषो विना श्च ज्ञा तो भव :। कुतः? तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफल तिबंधित्वप्रसं ात्। 'उभे उ हैवैष एते तरति' इत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि व्यपदेशात्। अकर्त्रात्मत्वबोधनिमि त्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल ए पाप्मशब्दो दृश्यते, त्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यम्। ज्ञानफ ापेक्षया निकृ फलत ात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तर :' इत्यत्र ह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य ' र्वे पाप्मानोऽतो निव र्न्ते' इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात्। 'पाते ' इति तु-शब्दोऽवधारणार्थः। एवं र्माधर्मयोर्बंधहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविना ा द्धेः अवश्यंभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥१४॥

१ अनारब्ध धिकरणम्। सू० १५।

अनारब्धकार्ये एव पूर्वे दवधेः ॥१५॥

पूर्वयोरधिकरणयोः ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः। स किमविशेषेण आरब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवति, उ विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते। तत्र 'उभे उ हैवैष एते तरति' इत्येवमादिश्रुतिषु अविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति। एवं प्राप्ते त्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसंचिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः संचिते, सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात ीयेते। नत्वारब्धकार्ये ामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम्। कुत एतत्? 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति शरीरपातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेः। इतरथा हि ज्ञा ादशे कर्मक्षये ति रि तिहेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्य तरमेव क्षेममश्नुवीत। तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैव अयमकर्त्रात्मावबोधः कर्माणि क्षपयन्कथं कानिचित्क्षपयेत्कानिचिच्चोपेक्षेत? नहि समानेऽग्निबीज पर्के केषांचिद्बी क्तिः क्षीयते केषां-

त्वि क्षीयते इति शक्यमंगीकर्तुमिति । उच्यते— तावदनाश्रित्यारब्ध-कार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च स्मिन्कुलालचक्र त्प्रवृत्त-वेगस्य अंतराले प्रति धा भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपाल म् । अकर्त्रात्मबो-धोऽपि हि मिथ ज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छि त्ति । बाधितमपि मिथ्या-ज्ञानं द्विचंद्रज्ञा वत्संस्कारवशात्कंचित्कालमनुवर्तत एव । अपिच नैवात्र विवादितव्यं ब्रह्मविदा कंचित्का शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति । कथं ेकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिक्षेप्तुं क्येत? श्रुति-स्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेन एतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य-योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्या ामर्थ्यात्क्षय इति निर्णयः ॥१५॥

२ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् । सू० १६–१ ।

अग्निहोत्रादि त्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥१६॥

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः । सोऽतिदे : सर्वपुण्य-विषय इत्याशंक्य प्रतिवक्ति— अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशंकामप-नुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्नि ोत्रादि, तत्तत्कार्यायैव भवति । ज्ञानस्य यत्कार्यं देवास्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः? ' मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणका-र्यत्वात्कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोः गुडमंत्रसंयुक्तयोः तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात् । तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः । नन्वनारभ्यो मोक्षः, कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते? नैष दोषः । आरादुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अतएव च अतिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधा-नम् । नहि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहोत्रादि भवति। अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रति-पत्तेः स्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः भव-त्या म्यप्यग्निहोत्रादि । स्यापि निरभिसंधिनः कार्यान्तराभावाद्विद्या ग-त्युपपत्तिः ॥१६॥

किंविषयं पुनरिदं अश्लेषाविनाशवचनं, किंविषयं वाऽदो विनियोग-वचनमेकेषां ाखिना 'तस्य पुत्रा दाय न्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति अत उत्तरं पठति—

अ ऽन्यापि ॥मुभयोः ॥१ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि साधुकृत्या, या फलमभिसंध क्रियते, तस्या एष विनियोग उक्तः एकेषां शाखि ाम् 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति। तस्या एव चेदं अघवदश्लेषविनाशनिरूपणं इतरस्याप्येवमश्लेष इति। त । ।तीयकस्य ाम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिबादरायणयोराचार्ययोः ॥१ ॥

३ विद्याज्ञानसाधनाधिकरणम्। ू० १८।

देव विद्ययेति हि ॥ ८॥

समधिगतमेतदनंतराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं र्म मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण त्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया हैककार्यं भवतीति। तत्राग्निहोत्रादि कर्मांगव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति। 'य एवं विद्वान्यजति' 'य एवं विद्वाञ्जुहोति' 'य एवं विद्वाञ्शंसति' य एवं विद्वान्गायति' ' स्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं' 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्यादि चनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति केवलमप्यस्ति। तत्रेदं विचार्यते— किं विद्यासंयुक्तमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलं, विद्या युक्तं केवलं चाविशेषेणेति। कुतः संशयः? 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इति यज्ञादीनामविशेषे आत्मवेदनांगत्वेन श्रवणात्। विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात्। किं तावत्प्राप्तं? विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रादि आत्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनम्। विद्योपेतस्य विशि त्वावगमाद्विद्याविहीनात्। 'यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। "बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि" "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय" इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेति। एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते— यदेव विद्ययेति हि। सत्यमेतत्। विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्राद्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्राह्मणात्। तथापि नात्यंतमनपेक्षं विद्याविहीनं कर्माग्निहोत्रादिकम्। कस्मात्? 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्यविशेषेणाग्निहोत्रादेः विद्याहेतुत्वेन श्रुत-

त्वात्। ननु विद्यासंयुक्तस्य अग्निहोत्रादेः विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्रादि आत्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम्। नैतदेवम्। विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेः विद्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति, न तथा विद्याविहीनस्य, इति युक्तं कल्पयितुम्। ननु 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्यत्राविशेषेणात्मज्ञानांगत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनंगत्वं शक्यमभ्युपगंतुम्। तथाहि श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेः वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कंचिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति। कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं यद्यत्स्वप्रयोजनसाधनसहत्वम्। तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्तद्यथा सामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबंधकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यन्तरंगकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥१८॥

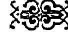
१४ इतरक्षपणाधिकरणम्। सू० १९।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते॥१९॥

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः उक्तः। इतरे तु आरब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपातात्भेददर्शनं द्विचंद्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तं, एवं पश्चादप्यनुवर्तेत। न। निमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं नच तादृशमत्र किंचिदस्ति। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते। न। तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टंभं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभेत तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भवतीति ॥१९॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः दः ।

१ वागधिकरणम् । ० –२ ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥१॥

अथा रासु विद्या फलप्राप्तये देवयानं पंथानमवतारयिष्यन्प्रथमं तावत् यथाशास्त्रमुत्क्रान्ति क्रममन्वाचष्टे । समाना हि विद्वदविदुषोः उत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः 'अस्य ोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति। किमिह वाच एव वृत्तिमत्त्या मनसि पत्तिरुच्यते उत वाग्वृत्तेरिति विशयः। तत्र वागेव तावन्मनसि पद्यत इति प्राप्तम् । थाहि श्रुतिरनुगृही । भवति। इतरथा   क्षणा स्यात् । श्रुति क्षणाविशये   श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रलय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति ? सत्यमेतत् । पठिष्यति तु परस्तात् 'अविभा ो वचनात्' [४.२.१६] इति । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलय विक्षायां तु स त्रैवाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिंष्यादविभा इति। तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा । वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्तावववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनात् । दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वो हारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम् । नतु वाच एव वृत्तिमत्त्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच ए ायं मनस्यप्ययो युक्त इत्युक्तम् । नेत्याह । अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि य उत्पत्तिस्तस्य त्र लयो न्याय्यो मृदीव शरावस्य । नच मनसो वागुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हींधनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवत्यप्सु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे शब्दो वाङ्मना पद्यत इति ? अत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्य : ॥१॥

अतएव च   ण्यनु ॥२॥

' स्मादुप न्ततेजाः । पुनर्भवमिंद्रियैर्मनसि पद्यमानैः' इत्यत्रावि-

शेषेण सर्वेषामेवेंद्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते । त्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि वृत्तिके मनस्यवास्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्ते वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणींद्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । वेषां करणानां मनस्युप ंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि ंपद्य इत्युदाहरणानुरोधेन ॥२॥

२ मनोधिकरणम् । सू० ३ ।

तन्म ः प्राण उत्तरात् ॥३॥

मधिगतमेतत् 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यत्र वृत्तिसंपात्तिविवक्षेति । अ यदुत्तरवाक्यम् 'मनः प्राणे' इति, किमत्रापि वृत्ति ंपात्तिरेव विवक्ष्यत उत वृत्तिमत्संपत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्संपत्तिरेवात्रेति प्राप्तम्। श्रुत्यनुग्रहात् । तत्प्रकृतिकत्वोपपत्तेश्च । तथाहि— 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः' इत्यन्नयोनि मन आ नन्त्यब्योनिं च प्राणम् । 'आपश्चान्नमसृजन्त' इ श्रुतिः । अतश्च यन्म ः प्राणे प्रलीयतेऽन्नमेव तदप्सु प्रलीयते । अन्नं हि मन आप प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादिति । ए ं प्राप्ते ब्रूमः— तदप्यागृहीतबाह्येंद्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्र ीयते इत्युत्तराद्वाक्यादवगंतव्यम् । तथाहि सुषु ोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पंदात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । नच मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति । अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मन ः प्राणप्रकृतित्वम् । नैतत्सारम् । नहीदृशेन प्राणादिकेन तत्प्रकृतित्वेन नः प्राणे संपत्तुमर्हं । एवमपि ह्यन्ने मनः ंपद्येताप्सु चान्नमप्स्वेव च प्राणः । नह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किंचन प्रमाण स्ति। तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्ययेऽपि तु शब्दोऽवकल्पते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥३॥

३ अध्यक्षाधिकरणम् । ० ४–६ ।

सोऽध्यक्षे तदु ादिभ्यः ॥४॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिर स्य तास्मिन्वृत्तिप्रलयो न स्वरूपप्रलय इति । इदामिदानीं 'प्राणस्तेजसि' इत्यत्र चिंत्यते— किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युप ंहारः, किंवा देहेंद्रियपं राध्यक्षे जीव इति । तत्र श्रुतेरन-

तिशंक्यत्वात्प्राणस्य तेजस्येव 'पत्तिः स्यादश्रुतकल्प ाया अन्याय्यत्वादि । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते– ोऽध्यक्ष इति । प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते । तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । 'एवमेवेममात्मानमं काले वै प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति' इति हि श्रुत्यंतरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानाविशेषेण दर्शयाति । विशेषेण च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इति पंचवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति, तदनुवृत्तितां चेतरेषां "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्रा ा अनूत्क्रामन्ति' इति । 'सविज्ञानो भवति' इति चाध्यक्षस्य अंतार्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तास्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति । ननु 'प्राणस्तेजासि' इति श्रूयते । कथं प्राणोऽध्यक्षे इत्यधिकावापः क्रियते ? नैष दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य, श्रुत्यंरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् ॥४॥

कथं तर्हि 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिरित्यत आह—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥५॥

स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगंतव्यम् । प्राणस्तेजसीति श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति, न प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः । सोऽध्यक्षे इत्यध्यक्षस्याप्यंतरालेऽप्युपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि स्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति, सोऽपि स्रुघ्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात्प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्यैव एतत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥५॥

क ं ते ःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते, यावतैकमेव तेजः श्रूयते 'प्राणस्तेजसि' इति । अत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥६॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते, कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' इति । तद्व्याख्यातम् 'त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्' [.१.२] इत्यत्र । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः 'पृथ्वीमय आपोमयो वायु-

य आकाशमयस्तेजोमयः' इत्याद्या । स्मृतिरपि "अण्व्यो मात्राऽविनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः । ताभिः सर्वमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः" इत्याद्या । ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां 'क्वायं तदा पुरुषो भवति' इत्युपक्रम्य श्रुत्यंतरं कर्माश्रयतां निरूपयति— 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव दूचतुरथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः' इति । अत्रोच्यते— तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येंद्रियविषयात्मकस्य बंधनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं नत्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधः ॥६॥

४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् । सू० ७ ।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥७॥

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना किंवा विशेषवतीति विशयानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा । पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते । नच विदुषः पुनर्भवः संभवति । 'अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते' इति स्थितिः । तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत् । न । स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्तनात् । यथाहि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम' 'अशिशिषति नाम' 'पिपासति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते, विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, नतु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते । एवं इयमप्युत्क्रान्तिः महाजनगतैवानुकीर्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वम इत्येतत्प्रतिपादयितुम् । प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति । तस्मादविदुष एवैषेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति । अविशेषश्रवणात् । अविद्वान्देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति । विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मो नाडीद्वारमाश्रयते । तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम् । नन्वमृतत्वं हि विदुषा प्राप्तव्यं नच देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति। अत्रोच्यते— अनुपोष्य चेदम्, अदग्ध्वाऽत्यंत विद्यादीन्क्लेशानपरविद्या-

सामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रे ते भवति तत्र मृत्युपक्र ो भूताश्रयत्वं च। नहि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते। तस्माददोषः ॥७॥

५ संसारव्यपदेशाधिकरणम्। सू० ८–११।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदे ात् ॥८॥

'तेजः पर यां देवतायाम्' इत्यत्र प्र रण ामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं ते : साध्यक्षं सप्राणं करणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति। कीदृशी पुनरियं संपत्तिः स्यादिति चिंत्यते। तत्रात्यंतिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तम्। तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः। सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृ ः परा देवतो प्र ष्ठापि म्। तस्मादात्यंतिकीयमविभागापत्तिरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— तत्ते आदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतं आऽपीतेरा रमोक्षात म्यग्ज्ञानि मित्तादवतिष्ठते। 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनु यन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' इत्यादिसंसारव्यपदेशात्। अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यंतं ब्रह्म संपद्येत। तत्र विधिशास्त्रमनर्थं स्याद्विद्याशास्त्रं च। मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बंधो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तप्रलयवद्बीजभावावशेषैवैषा सत्संपत्तिरिति ॥८॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च थोपलब्धेः ॥९॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्प्रव त आ यभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथाहि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते। तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः। स्वच्छत्वाच्च अप्रतिघातोपपत्तिः। अतएव च देहान्निर्गच्छन्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥९॥

नोपमर्देनातः ॥१०॥

अतएव सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत्सूक्ष्मं शरीरमुपमृद्यते ॥१०॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ष्मा ॥११॥

अस्यैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिञ्शरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानन्ति। तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च

रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते, इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति । तथाच श्रुतिः— "उष्ण एव जीविष्यञ्शीतो मरिष्यन्" इति ॥११॥

६ प्रतिषेधाधिकरणम् । सू० १२–१४ ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥१२॥

'अमृतत्वं चानुपोष्य' इत्यतो विशेषणादात्यंतिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः । तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशंक्य प्रतिषेधति— 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति । अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधान्न परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेत् । नेत्युच्यते । यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात् । कथमवगम्यते? 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति' इति शाखान्तरे पंचमीप्रयोगात् । संबंधसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पंचम्या संबंधविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही संबध्यते न देहः । न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामन्ति सहैव तेन भवन्तीत्यर्थः ॥१२॥

सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥१३॥

न तदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिरुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देह्यपादानत्वादिति । यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथाहि— आर्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति' इत्यत्र 'नेति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य, न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु म्रियत इत्यस्यामाशंकायां 'अत्रैव समवनीयन्त' इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये 'स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' इति स-शब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेः उच्छ्वयनादीनि समामनन्ति । देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः । तत्सामान्यात् 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः । यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति

व्याख्येयं येषां पंचमीपाठः। येषां तु षष्ठीपाठः तेषां विद्वत्संबंधिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादाने सा प्रतिषिद्धा भवति, देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः। अपिच 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्येवमविद्वद्विषयं सप्रपंचमुत्क्रमणं सागमनं च दर्शयित्वा 'इति नु कामयमानः' इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् 'अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेद्-समंजस एव व्यपदेशः स्यात्। तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय। नच ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मणः उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते, निमित्ताभावात्। 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योः अभावं सूचयन्ति ॥१३॥

स्मर्यते च ॥१४॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः— "सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः। देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः" इति। ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते "शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमंडलमाभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्राव" इति। न। सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम्। सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात्। नह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः। तथाच तत्रैवोपसंहृतम्— "शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः। दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत्" इति। तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः। गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥१४॥

७ वागादिलयाधिकरणम्। सू० १५।

तानि परे तथाह्याह ॥१५॥

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानींद्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदः तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते। कस्मात्? तथाह्याह श्रुतिः— 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति"

इति । ननु 'गताः कलाः पंचदश प्रति :' इति विद्वद्विषयै ापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि लानां यमाह । न। ा खलु व्यवहारापेक्षा, पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा, कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव ंपद्यत इति। तस्माददोषः॥

८ अ भा धिकरण । सू० १६ ।

अविभागो वचना ॥१६॥

पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवति, आहोस्विन्निरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यवशेषताप्र क्तौ ब्रवीति— अविभागापत्तिरेवेति । कुतः? वचनात् । तथाहि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति— 'भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषत्वोपपत्तिः । तस्मादविभाग एवेति ॥१६॥

९ तदोकोऽधिकरणम् । सू० १ ।

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीताः शताधिकया ॥१ ॥

समाप्ता प्रासंगिकी परविद्यागता चिंता । संप्रति त्वपरविद्याविषयां एव चिंतामनुवर्तयति । समाना चासृत्युपक्रमाद्विद्वदविदुषोः उत्क्रान्तिः इत्युक्तम् । तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्य उच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मनः ओक आयतनं हृदयम् 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' इति श्रुतेः । तदग्रप्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते— 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति । सा किमनियमेनैव विद्वदविदुषोर्भवति, अथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे— मानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वान्ि ष्क्रामति, स्थानान्तरेभ्यास्त्वितरे । कुतः? विद्या ाम- र्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् य ःकु श्चिद्देहदेशादुत्क्रामेत् नैवोत्कृष्टं लोकं मे । अनर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छे गत नुस्मृतियोगाच्च विद्याशे-

षभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता। तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम्। स्मात् हृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावं समापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव श ाधिकया शतादतिरिक्तया एकशततम्या नाड्या निष्क्रामति, इतराभिरितरे। तथाहि ार्दविद्यां प्रकृत्य मामनन्ति— 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति॥

१ रश्म्यधिकरणम्। सू० १८।

रश्म्यनुसारी ॥ ८॥

अस्ति हार्दविद्या— 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरी वेश्म' इत्युपक्रम्य विहिता। तत्प्रक्रियायां 'अथ या एता हृदयस्य ना ः' इत्युपक्रम्य प्रपंचं नाडीरश्मिसंबंधमुक्त्वोक्तं 'अथ य तदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति। पुनश्चोक्तम् 'योर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति। तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन्रश्म्यनु ारी निष्क्रामतीति गम्यते। तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वं, आहोस्विदहन्येव, इति संशये सति, अवि षश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनु ारीति प्रतिज्ञायते ॥१८॥

निशि नेति चेन्न धस्य वद्देहभावित्वाद्दर्शय च ॥ ९॥

अस्त्यहनि नाडीरश्मिसंबंध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वम्। रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्। नाडीरश् संबंधविच्छेदात्। इति चेन्न। नाडीरश्मिसंबंधस्य यावद्देहभावित्वात्। यावद्देहभावी हि शिराकिरण पर्कः। दर्शयति चैतमर्थं श्रु ः— 'अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृताः' इति। निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते, प्रतापादिकार्यदर्शनात्। स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वं ऋत्वंतररजनीषु शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु। 'अहरेवैद्रात्रौ दधाति' इति चैतदेव दर्शयति। यदि च रात्रौ प्रेतो विनै रश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमेत, रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत्। नह्येतद्विशिष्याधीयते, यो दिवा प्रैति रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति। अथतु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत, पाक्षि । विद्येत्यप्रवृ-

त्तिरेव तस्यां स्यात् । मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसंबंधार्हं शरीरं स्यात्पावकादिसंपर्कात् । 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मात् अविशेषणैवेदं रात्रिंदिवं रश्म्यनुसारित्वम् ॥१९॥

११ दक्षिणायनाधिकरणम् । सू० २०–२१ ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥२०॥

अतएव चोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्यायाः, अनियतकालत्वाच्च मृत्योः, दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेः भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् 'आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्' इति च श्रुतेः, अपेक्षितव्यमुत्तरायणं, इतीमामाशंकामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छंदमृत्युताख्यापनार्थं च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति 'आतिवाहिकास्तल्लिंगात्' [४.३.४] इति ॥२०॥

ननु च— "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ" इति कालप्राधान्येनोपक्रम्य अहरादिकालविशेषः स्मृतावपुनरावृत्तये नियमितः । कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥२१॥

योगिनः प्रति चायं अहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते । स्मार्ते चैते योगसांख्ये, न श्रौते । अतो विषयभेदात्प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । ननु "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्" । "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" इति च श्रौतावेतौ देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते— "तं कालं वक्ष्यामि" इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशंक्य अयं परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥२१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

१ अर्चिराद्यधिकरणम् । सू० ।

अर्चिरादिना त्प्रथितेः ॥१॥

आसृत्युपक्रमात्समानोत्क न्तिरित्युक्तम् । सृतिस्तु श्रुत्यंतरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडीरश्मिसंबंधेनैका 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते' इ । अर्चिरादिकैका 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यार्चिषोऽहः' इति । "स एतं देवयानं पंथानमासाद्याग्निलोकमागच्छति" इत्यन्या । 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति' इत्यपरा । 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' इति चापरा । तत्र संशयः— किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः, किं वैकैव अनेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एताः सृतय इति । भिन्नप्रकरणत्वात् । भिन्नोपासनाशेषत्वाच्च । अपिच 'अथैतैरेव रश्मिभिः' इत्यव ारणं अर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत । त्वरावचनं च पी ेत ' यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति । तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पंथान इति । एवं प्राप्तेऽभिदध्महे— अर्चिरादिने । सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुः अर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे । कुतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो ेष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पंचाग्निविद्याप्रकरणे 'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपा ते' इति विद्यान्तरशीलिनामप्यार्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत् । यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वियमर्चिरादिकोपतिष्ठतां, या त्वन्या श्राव्यते तासु किमित्यार्चिराद्याश्रयणमिति । अत्रोच्यते— भवेदेतदेवं यद्यत्यंतभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः । एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी क्वचित्केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः । वैत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानात् इतरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदेऽपि हि विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्गतिविशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गंतव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि ' तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो व न्ति' 'तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समाः' "सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्नुते" 'तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंदति' इति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्ति क्षणं प्रद र्यते ।

यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणं अर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति । नैष दोषः । रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । नह्येक एव ब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादीं व्यावर्तयितुम् । माद्रश्मिसंबंध एवायमवधार्यत इति द्रष्टव्यम्। त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि गंतव्यान्तरापेक्षया शैघ्र्यार्थत्वान्नोपरुध्यते। य । निमिमात्रेणात्रागम्य इति । अपिच 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन' इति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पंथानं प्रथयति । भूयांस्यर्चिरादिसृतौ मार्गपर्वाण्यल्पीयांसि त्वन्यत्र । भूय ं चानुगुण्येनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽप्यर्चिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम् ॥ १॥

२ वाय्वधिकरणम् । सू० २ ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥२॥

केन पुनः संनिवेशविशेषेण गतिविशेषणानां इतरेतरविशेषणविशेष्यभाव इति तदेतत्सुहृद्भूत्वाचार्यो ग्रथया । "स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं इंद्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्" इति कौषीतकिनां देवयानः पं ाः पठ्यते । तत्रार्चिरग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र संनिवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्यः। वायुस्त्वर्चिरादौ वर्त्मनि न श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने निवेशयितव्य इति । उच्यते— 'तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मा भ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' इत्यत्र संवत रात्परांचमादित्यादर्वाचं वायुमभिसंभवन्ति । कस्मात् ? अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि— "स वायुलोकम्" इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यंतरे विशेषोपदेशो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति वायुमागच्छति तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' इति । एतस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्ययोरंतराले वायुर्निवेशयितव्यः । कस्मात्पुनरग्नेः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्चिषोऽनंतरं वायुर्न निवेश्यते ? नैषोऽस्ति विशेष इति वदामः। ननूदाहृता श्रुतिः "स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकम्" इ । उच्यते— केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्ये-

णावरि ाो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदार्थोपद नमात्रं त्र क्रियते एतमेतं चागच्छतीति । इतरत्र पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण च्छिद्रेणोर्ध्वमाक्रम्य आदित्यमागच्छतीत्यव म्यते क्रमः । तस्मात्सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्' इति मामनन्ति । तत्रादित्यानंतर्याय देवलोकाद्वायुमभिसंभवेयुः । वायुमब्दादिति तु छंदोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम्। छांदोग्यवा सनेयकयोस्त्वेकत्र देव ोको न विद्यते परत्र संवत्सरः । तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र थयितव्यौ । त्रापि माससंबंधात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥२॥

३ तडिदधिकरणम् । सू० ३ ।

तडितोऽधि रुणः धात् ॥३॥

'आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतम्' इत्यस्या विद्युत उपरि त्स वरुणलोकमित्ययं वरुणः संबध्येत। अरि हि बंधो विद्युद्वरुणयोः । यदा हि विशाला विद्युतः तीव्रस्तानितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्त्य ापः प्रपतन्ति। 'विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति ा' इति च ब्राह्मणम् । अपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रासिद्धिः । वरुणादधि इंद्रप्रजापती स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च । आगंतुकत्वादपि वरुणादीनामंते एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावात् । विद्युचान्त्या अर्चिरादौ वर्त्मनि ॥३॥

४ आ हिकाधिकरणम् । सू० ४–६ ।

आतिवाहिका ल्लिंगात् ॥४॥

तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः— किमेतानि मा चि ान्युत भोगभूमयोऽथवा तारो गंतणामिति । तत्र मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तम् । तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथाहि ोके कश्चिद्ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठा - मानोऽनुशिष्यते, गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो दीं ततो ग्रा ततो न रं वा प्राप्स्यसीति, एवमिहापि 'अर्चिषोऽहर आपूर्यमाणपक्षं' इत्याद्याह । अथवा भोगभूमय इति प्राप्त । तथाहि— ोकशब्देनाग्न्यादीननुबध्नाति ''अग्निलोकमागच्छति'' इत्यादि । लो ब्दश्च प्राणिनां भोगाय नेषु भाष्यते— 'मनुष्यलोकः पितृ ोको देवलो :' इति च । तथाच म्— ''अहोरात्रेषु लोकेषु सजन्ते'' इत्यादि । तस्म -

ि ाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादप्येतेषां आतिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— आतिव हिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ाल्लिंगात् । तथाहि 'चंद्रम गो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः एतान्ब्रह्म गमयति' इति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति । तद्वचनं ताद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत् । न । प्रातमानवत्वानिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य । यत्रार्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवाः ततो युक्तं तान्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति॥४॥

ननु तल्लिंगमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः—

उभयव्यामोहात्तत्सि ः ॥५॥

ये तावदर्चिरादिमार्गगाः ते देहवियोगात्संपिंडितकरणग्रामा इत्यस्वतंत्रा अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातंत्र्यं इत्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते। लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छिादयः संपिंडितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यार्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । नहि रात्रौ प्रेतस्य अहःस्वरूपाभि भव उपपद्यते । नच प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात्। ध्रुवत्वात्तु देव त्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दता चैषां अर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते 'अर्चिषोऽहः' इत्यादिनिर्देशस्तु आतिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते अर्चिषा हेतुनाऽहरभिसंभवति । अह्ना हेतुना आपूर्यमाणपक्षामिति । तथाच लोके प्रसिद्धेष्वप्यातिवाहिकेषु एवंजातीयक उपदेशो दृश्यते । गच्छ त्वमितो बलवर्माणं तो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति । अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिरभिसंभवन्ति' इति संबंधमात्रमुक्तं, न संबंधविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु 'स एतान्ब्रह्म गमयति' इति संबंधविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तः। ेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिंडितकरणत्वादेव च गंतॄणां न तत्रोपभोगसंभवः । लोकशब्दस्त्वनुपभुंजानेष्वपि गंतृषु गमयितुं शक्यते। अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवा ते, वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यम् ॥५॥

थं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभवः ? विद्युतो धि वरुणादय उपक्षिप्ता विद्युतस्त्वनंतरमा ब्रह्मप्राप्तेः, मानवस्यैव रुषस्य गम-

यितृत्वं श्रुतमिति । अत उत्तरं पठति—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥६॥

ततो विद्युदभिसंभवनादूर्ध्वं विद्युदनंतरवर्तिनैव अमानवेन पुरुषेण रुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगंतव्यम् । 'तान्वैद्युतात्पुरुषोऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबंधकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहका इत्यवगंतव्यम् । तस्मात्साधूक्तं आतिवाहिका देवतात्मानोऽर्चिरादय इति ॥

५ कार्याधिकरणम् । सू० —१४ ।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ॥

'स एनान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्स्यते— किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः ? ब्रह्मशब्दप्रयोगाद्गतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्मैनान्गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गंतव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् । नतु परस्मिन्ब्रह्मणि गंतृत्वं गंतव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते । सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च गंतॄणाम् ॥७॥

विशेषितत्वाच्च ॥८॥

'ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति च श्रुत्यंतरे विशेषितत्वात्कार्यब्रह्मविषयैव गतिरिति गम्यते । नहि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावांजसी । गौणी त्वन्यत्र 'ब्रह्मैव लोक एष सम्राट्' इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यानिर्देशोऽपि परस्मिन्ब्रह्मण्यनांजसः स्यात् । तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नयनम् ॥८॥

ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते, समन्वये हि समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति स्थापितमिति । अत्रोच्यते—

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥९॥

तु शब्द आशंकाव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तास्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबंधं

क्वचित्कैश्चिद्विकारधर्मैः मनोमयत्वादिभिः उपासनायोपदिश्यमानमपरामिति स्थितिः ९॥

ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न घटते । नहि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचिन्नित्यतां भावयन्ति। दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिं 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति, तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति चेत् । अत्र ब्रूमः—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥१०॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तः तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परमं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रममुक्तिः अनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगंतव्या । नह्यंजसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितम् ॥१०॥

स्मृतेश्च ॥११॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति— "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति । तस्मात्कार्यब्रह्मविषया एव गतिश्रुतयः इति सिद्धान्तः ॥११॥

कं पुनः पूर्वपक्षमाशंक्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः 'कार्यं बादरिः' [४.३.७] इत्यादिनेति । स इदानीं सूत्रैरेवोपदर्श्यते—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥१२॥

जैमिनिस्त्वाचार्यः 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयतीति गम्यते । कुतः ? मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालंबनं, गौणमपरं, मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥१२॥

दर्शनाच्च ॥१३॥

'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति च गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति। अमृतत्वं च परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये, विनाशित्वात्कार्यस्य । 'अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम्' इति प्रवचनात्। परविषयैव चैषा गतिः कठवल्लीषु पठ्यते। नहि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥१३॥

नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ ॥

अपिच 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्र ' इति कार्यवि क्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इति च सर्वात्मत्वेनोपक्रमणात् । "न तस्य प्रतिमा अस्ति, यस्य नाम महद्यशः" इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । सा चेयं वेश्मप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हार्दविद्यायामुदिता 'तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम्' इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गापेक्षाऽवसीयते । तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षान्तरम् । तावेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ गत्युपपत्त्यादिभिरेको मुख्यत्वादिभिरपरः । तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुं, नतु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातो, द्वितीयः पूर्वपक्षः । नह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता विद्यते । परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्स्तुत्यर्थं विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते 'विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इतिवत् । 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्याभिसंधिर्न विरुध्यते । सगुणेऽपि च ब्रह्मणि र्वात्मत्वसंकीर्तनं 'सर्वकर्मा र्वकामः' इत्यादिवदवकल्पते । तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः ॥

केचित्पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्त्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नम् । गंतव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः । यत्सर्वगतं र्वान्तरं र्वात्मकं च परं ब्रह्म "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा र्वान्तरः' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं, तस्य गंतव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते । नहि गतमेव गम्यते। अन्यो ह्यन्यद्गच्छतीति प्रसिद्धं लोके । ननु लोके गतस्यापि गंतव्यता देशान्तरविशिष्टस्य दृष्टा । यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छतीति। तथानन्यत्वेऽपि बालस्य कालान्तरविशिष्टं वार्धकं स्वात्मभूतमेव गंतव्यं दृष्टम् । तद्वद्ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात्कथंचिद्गंतव्यता स्यादिति । न । प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्" 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' ' वा एष महानज

आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः पर ात्मनि कल्पयितुं शक्यते, येन भूप्रदेशवयोवस्थान्यायेनास्य गंतव्यता स्यात् । भूवयसोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा गंतव्यता । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेः अनेकशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत् । न । विशेषनिराकरणश्रुतीनां अनन्यार्थत्वात् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वमिति चेत् । न । तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । मृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति ॥

कस्मात्पुनः उत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं, न पुनरितरशेषत्वमितरासामिति । उच्यते— विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकांक्षार्थत्वात् । नह्यात्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः काचिदाकांक्षोपजायते, पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युपपत्तेः 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन । एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। थैव च विदुषां तुष्ट्यनुभवादिदर्शनात्। विकारानृताभिसंध्यपवादाच्च 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनां अन्यशेषत्वमवगंतुं शक्यते । नैवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां निराकांक्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति । प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथाहि 'तत्रैतच्छुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यति' इत्युपन्यस्योदर्के सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां ऐकात्म्यावगमपरत्वान्नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः । अतश्च गंतव्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रैह्मव सन्ब्रह्माप्येति' इति च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं निवारयति । तद्व्याख्यातं 'स्पष्टो ह्येकेषाम्' [४.२.१३] इत्यत्र ॥

गतिकल्पनायां च गंता जीवो गंतव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारो वान्यो वा ततः स्यात् । अत्यंततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवं ततः किं स्यात्? उच्यते—यद्येकदेशः तेनैकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वान्न पुनर्ब्रह्मगमनं

उपपद्यते। एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना। निरवयवत्वप्रसिद्धेः। विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यं, विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात्। नहि घटो मृदात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते, परित्यागे वाऽभावप्राप्तेः। विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवक्लृप्तम्। अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः। सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्हति। व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः। मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसंगः। अणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः। प्रतिषिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात्। परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रबाधप्रसंगः। विकारावयवपक्षयोरपि समानोऽयं दोषः। विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत्। न। मुख्यैकत्वानुपपत्तेः। सर्वेष्वेतेषु पक्षेष्वनिर्मोक्षप्रसंगः। संसार्यात्मत्वानिवृत्तेः। निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसंगः। ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमाच्च ॥

यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते—नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये, सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षिप्यन्ते इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसंधानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतयैवंवृत्तस्य सेत्स्यतीति। तदसत्। प्रमाणाभावात्। नह्येतच्छास्त्रेण केनाचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थीत्थं समाचरेदिति। स्वमनीषया त्वेतत्तर्कितं—यस्मात्कर्मनिमित्तः संसारः तस्मान्निमित्ताभावान्न भविष्यतीति। नचैतत्तर्कयितुमपि शक्यते, निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात्। बहूनि हि कर्माणि जात्यंतरसंचितानि इष्टानिष्टविपाकान्येकैकस्य जंतोः संभाव्यन्ते। तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात्कानिचिल्लब्धावसराणीदं जन्म निर्मिमते, कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासते, इत्यतस्तेषामवशिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षपणासंभवान्न यथावर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुम्। कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इह रमणीचरणाः' "ततः शेषेण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। स्यादेतत्। नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्तीति। तन्न। विरोधाभावात्। सति हि विरोधे क्षेप्यक्षेपकभावो भवति। नच जन्मान्तरसंचितानां सुकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः। शुद्धिरूपत्वाविशेषात्। दुरितानां त्वशुद्धिरूपत्वात्सति विरोधे

भवतु क्षपणं, नतु तावता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः । सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः। दुश्चरितस्याप्यशेषक्षपणानवगमात् । नच नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्प्रत्यवायानुत्पत्तिमात्रं, न पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति, फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात् । स्मरति ह्यापस्तंबः— "तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागंधावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते" इति । नचासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यम् । सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् । संशयितव्यं तु भवति। तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव । नचानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमाकांक्षितुं शक्यम् । अग्न्यौष्ण्यवत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात् । स्यादेतत् । कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिः, तेन शक्त्यवस्थानेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति । तच्च न । शक्तिसद्भावे कार्यप्रसवस्य दुर्निवारत्वात् । अथापि स्यात्—न केवला शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि निमित्तानि । अत एकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यतीति । तच्च न । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबंधेन नित्यसंबद्धत्वात् । तस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सति आत्मनि, असत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां, न कथंचन मोक्षं प्रत्याशास्ति। श्रुतिश्च "नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय" इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति ॥

परस्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः । प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत् । न । प्राक्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवत्तदुपपत्तेः । शास्त्रं च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना तदभावं दर्शयति । तदेवं परब्रह्मविदो गंतव्यादिविज्ञानस्य बाधितत्वान्न कथंचन गतिरुपपादयितुं शक्या । किंविषयाः पुनर्गतिश्रुतय इति । उच्यते— सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथाहि क्वचित्पंचाग्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते, क्वचित्पर्यंकविद्यां क्वचिद्वैश्वानरविद्याम् । यत्रापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते यथा 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ' ब्रह्म' इति, 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म' इति च, तत्रापि वामनीत्वादिभिः त्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति गतिः । न

क्वचित्परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते, यथा गतिप्रतिषेधः श्रावितः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु तु सत्यप्याप्नोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्य भवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयं अविद्याध्यारोपितनामरूपप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादिवदिति द्रष्टव्यम्। अपिच परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिंतनाय वा। तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते। स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः। नच नित्यसिद्धनिःश्रेयसनिवेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिंतने काचिदपेक्षोपपद्यते। तस्मादपरब्रह्मविषया गतिः। तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधारणेन अपरस्मिन्ब्रह्माणि वर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते। किं द्वे ब्रह्मणी परमपरं चेति? बाढं द्वे 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्यादिदर्शनात्। किं पुनः परं ब्रह्म किमपरमिति। उच्यते—यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधादस्थूलादिशब्दैः ब्रह्मोपादिश्यते तत्परम्। तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टं उपासनायोपादिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिशब्दैः, तदपरम्। नन्वेवमद्वितीयश्रुतिरुपरुध्येत। न। अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वात्। तस्य चापरब्रह्मोपासनस्य तत्संनिधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादि जगदैश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति। अनिवर्तितत्वादविद्यायाः। तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम्। सर्वगतत्वेऽपि चात्मन आकाशस्येव घटादिगमने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्यवादिष्म 'तद्गुणसारत्वात्' [२.३.२९] इत्यत्र। तस्मात् 'कार्यं बादरिः' [४.३.७] इत्येष एव स्थितः पक्षः। 'परं जैमिनिः' [४.३.१२] इति तु पक्षान्तरप्रतिभानमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति द्रष्टव्यम् ॥१४॥

६ अप्रतीकालंबनाधिकरण । सू० १५–१६ ।

अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥१५॥

स्थितमेतत्कार्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं संदिह्यते—किं सर्वान्विकारालंबनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति। किं तावत्प्राप्तं? सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो

गतिः स्यात् । तथाहि— 'अनियमः सर्वासाम्—' [३.३.३१] इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते प्रत्याह— अप्रतीकालंबनानिति । प्रतीकालंबनान्वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकारालंबनान्नयति ब्रह्मलोकं इति बादरायण आचार्यो मन्यते । नह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः । नतु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति, प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य । नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते, यथा पंचाग्निविद्यायां 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इति । भवतु यत्रैवमाहत्यवाद उपलभ्यते । तदभावे त्वौत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति गम्यते ॥१५॥

विशेषं च दर्शयति ॥१६॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषं उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति— 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'मनो वाव वाचो भूयः' इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतंत्रत्वादुपासनानामुपपद्यते । ब्रह्मतंत्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् । तस्मान्न प्रतीकालंबनानां इतरैस्तुल्यफलत्वमिति ॥१६॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रूयते । तत्र संशयः— किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागंतुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते, आहोस्विदात्ममात्रेणेति । किं तावत्प्राप्तम्? स्थानान्तरेष्विवागंतुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः । अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्यायत्वात् । स्वरू-

पमात्रेण चेदाभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वप्यवस्थासु स्वरूपानपायाद्विभाव्येत । तस्मा-द्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

१ पद्याविर्भावाधिकरण । सू० १–३ ।

संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दा ॥१॥

केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति । कुतः? 'स्वेन रूपेणा-भिनिष्पद्यते' इति स्वशब्दात् । अन्यथा हि स्वशब्देनेति विशेषणमनवक्लृप्तं स्यात् । नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति । न । तस्यावचनीयत्वात् । येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति विशेषणं अनर्थकं स्यात् । आत्मवचनतायां त्वर्थवत्केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते, नागंतुकेनापररूपेणापीति ॥१॥

कः पुनर्विशेषः पूर्वास्ववस्थास्विह च स्वरूपानपाय ाम्ये सतीत्यत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥२॥

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः, स सर्वबंधविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनाऽ-वतिष्ठते । पूर्वत्र त्वंधो भवत्यपि रोदितीव विनाशमेवापीतो भवतीति चाव-स्थात्रयकलुषितेनात्मना, इत्ययं विशेषः । कथं पुनरवगम्यते मुक्तोऽयमि-दानीं भवतीति? प्रतिज्ञानादित्याह । तथा हि 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-ख्यास्यामि' इत्यवस्थात्रयदोषविहीनं आत्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय 'अश-रीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति चोपन्यस्य 'स्वेन रूपेणाभिनि-ष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति चोपसंहरति । तथाख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादि मुक्तात्मविषयमेव प्रातिज्ञानम् । फलत्वप्रसिद्धि-रपि मोक्षस्य बंधनिवृत्तिमात्रापेक्षा, नापूर्वोपजननापेक्षा । यदप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि न अपूर्वावस्थापेक्षं, यथा रोगनिवृत्तावरोगोऽभिनि-ष्पद्यत इति, तद्वत् । तस्माददोषः ॥२॥

आत्मा प्रकरणा ॥३॥

कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते यावता 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति कार्य-गोचरमेवैनं श्रावयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिषि रूढत्वात्? नचा-नातिवृत्तो विकारविषयात्कश्चिन्मुक्तो भवितुमर्हति । विकारस्यार्तत्वप्रासिद्धेः

इति । नैष दोषः । यत आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात् । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इति हि प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्माद्भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुम् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्र गात् । ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । प्रपंचितं चैतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' [१.३.४०] इत्यत्र ॥३॥

२ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरण । सू० ४ ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥

परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः, स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति, उताविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायां 'स तत्र पर्येति' इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् 'ज्योतिरुपसंपद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदेनैवावस्थानमिति यस्य मतिः, तं व्युत्पादयत्यविभक्त एव परेणात्मना ुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः ? दृष्टत्वात् । तथाहि 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च फलं युक्तं, तत्क्रतुन्यायात् । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्याविभागमेव दर्शयन्ति । नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते। 'स भगवः कस्मिन्प्रातिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति, 'आत्मरतिरात्मक्रीडः' इति चैवमादिदर्शनात् ॥४॥

३ ाधिकरणम् । सू० ५-७ ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥५॥

स्थितमेतत् 'स्वेन रूपेण' इत्यत्र आत्ममात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते नागंतुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तद्विशेषबुभुत्सायामभिधीयते स्वमस्य रूपं ब्राह्मं अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च, तेन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् । तथाहि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिना 'सत्यकामः सत्य कल्पः' इत्येवमंतेनोपन्यासेन एवमात्मकतामात्मनो बोधयति । तथा ' तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः' इत्यैश्वर्यरूपमावेदयति ।

'तस्य वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति च । ' वशः वेश्वरः' इत्यादिव्यपदेशाश्चैवमुपपन्ना भविष्यन्तीति ॥५॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥६॥

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते, तथापि शब्दविकल्पजा एवैते । पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते । चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता । तथाच श्रुतिः— 'एवं वा अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्येवंजातीयका अनुगृहीता भविष्यति । सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते सत्याः कामा अस्येति । तथाप्युपाधि बंधाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत्स्वरूपत्वसंभवः । अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगम्' [३.२.११] इत्यत्र । अतएव च जक्षणादिसंकीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थं 'आत्मरतिः' इत्यादिवत् । नहि मुख्यान्येव रतिक्रीडामिथुनान्यात्मानि शक्यन्ते वर्णयितुं द्वितायविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपंचेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधार नाऽभिनिष्पद्यत इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥६॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्यापि उपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्य अप्रत्याख्यानादविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ ॥

४ संकल्पाधिकरणम् । सू० ८–९ ।

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥८॥

हार्दविद्यायां श्रूयते— 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः मुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि । तत्र शयः— किं कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थाने हेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति । तत्र सत्यपि संकल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षता युक्ता । यथा लोकेऽस्मदादीनां संकल्पाद्गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसंपात्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात्। एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । संकल्पादेवेति तु राज इव संकल्पि ार्थसिद्धिकरीं ाधनान्तरसामग्रीं लभामपेक्ष्योच्यते । नच कल्पमात्र-

समुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृंभितवच्चंचलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्ताः स्युरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— संकल्पादेव तु केवलात्पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत । निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुविधाय्येव स्याद्भवतु । नतु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्तरमितीष्यते । प्राक्तत्संपत्तेः वंध्यसंकल्पत्वप्रसंगात् । नच श्रुत्यवगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । संकल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः । प्राकृतसंकल्पाविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य ॥८॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥९॥

अतएव च अवंध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपातिर्विद्वान्भवाति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । नहि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकल्पयाति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयाति— 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति ॥९॥

५ अभावाधिकरणम् । सू० १०–१४ ।

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०॥

'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिश्रुतेर्मनस्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धम् । शरीरेंद्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न वा सन्तीति समीक्ष्यते । तत्र बादरिस्तावदाचार्यः शरीरस्येंद्रियाणां चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एवं ह्याहाम्नायः 'मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते' 'य एते ब्रह्मलोके' इति । यदि मनसा शरीरेंद्रियैश्च विहरेन्मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेंद्रियाणां मोक्षे ॥१०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥११॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेंद्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते । यतः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति । नह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनांजसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायां अयमनेकधाभावविकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इति ॥११॥

उच्यते

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽ : ॥१२॥

बादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिंगश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते यदा सशरीरतां संकल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदाऽशरीर इति । सत्यसंकल्पत्वात् । संकल्पवैचित्र्याच्च । द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहः सत्रं अहीनश्च भवति । उभयलिंगश्रुतिदर्शनात् । एवमिदमपीति ॥१२॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥१३॥

यदा तनोः सेंद्रियस्य शरीरस्याभावः, तदा यथा संध्ये स्थाने शरीरेंद्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वपि उपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्ति, एवं मोक्षेऽपि स्युः । एवं ह्येतदुपपद्यते ॥१३॥

भावे जाग्रद्वत् ॥१४॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्ति, एवं मुक्तस्याप्युपपद्यते ॥१४॥

६ प्रदीपाधिकरण । सू० १५–१६ ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥१५॥

'भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्' [४.४.११] इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम् । तत्र त्रिधाभावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयंत्राणीव सृज्यन्ते, किंवा सात्मकान्यस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा। तत्र चात्ममनसोः भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि शरीराणि निरात्मकानीति । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते, विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन्विद्वानैश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः ? तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावं— 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा' इत्यादि । नैतद्दारुयंत्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते, नापि जीवान्तरावेशे । नच निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः भवति । यत्तु आत्ममनसोर्भेदानुपपत्तेः अनेकशरीरयोगासंभव इति । नैष दोषः । एकमनोनुवर्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात्स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभे

दादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरप्रयोगप्रक्रिया ॥१५॥

कथं पुनर्मुक्तस्य अनेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते, यावता 'तत्केन कं विजानीयात्' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' इति चैवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयति ? इत्यत उत्तरं पठति—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥१६॥

स्वाप्ययः सुषुप्तं 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इति श्रुतेः । संपत्तिः कैवल्यं, 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्य एतद्विशेषसंज्ञाभाववचनम् । क्वचित्सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते, क्वचित्कैवल्यावस्थाम् । कथमवगम्यते ? यतस्तत्रैवैतदधिकारवशादाविष्कृतम् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' 'यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । सगुणविद्याविपाकावस्थानं तु एतत्स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते । तस्माददोषः ॥१६॥

७ जगद्व्यापाराधिकरणम् । सू० १७–२२ ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥१७॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात्सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति, किं तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित्सावग्रहमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? निरंकुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति 'आप्नोति स्वाराज्यम्' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्य इति । एवं प्राप्ते पठति—जगद्व्यापारवर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति । जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् । असंनिहितत्वाच्चेतरेषाम् । परएव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः । तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशात् । नित्यशब्दनिबंधनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकं त्वितरेषामणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते । तेनासंनिहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैतेषामनैकमत्ये कस्यचित्स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित्स्यात् ।

अथ कस्यचित्संकल्पमन्वन्यस्य संकल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत । ततः परमेश्वराकूततंत्रत्वमेव इतरेषामिति व्यवतिष्ठते ॥१७॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चे ाधिकारिकमंड थोक्तेः ॥१८॥

अथ यदुक्तं 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादिप्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— नायं दोषः आधिकारिकमंडलस्थोक्तेः । आधिकारिको यः सवितृमंडलादिषु विशेषायतनेष्ववस्थितः पर ईश्वरः, दायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनंतरं 'आप्नोति मनसस्पतिम्' इत्याह । यो हि सर्वमन ां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोतीत्येतदुक्तं भवति । तदनुसारेणैव चानन्तरं 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति' इत्याह । एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यां ह्येश्वरायत्तमेव इतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम् ॥१८॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थिति ाह ॥१९॥

विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं, न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमंडलाद्यधिष्ठानम् । तथाह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहाम्नायः— 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्येवमादिः । नच तन्निर्विकारं रूपं इतरालंबनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुम् । अतत्क्रतुत्वात्तेषाम् । अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठन्ते, एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठन्त इति द्रष्टव्यम् ॥१९॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥२०॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती । 'न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इति । "न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः" इति च । तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्रायः ॥२०॥

भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च ॥२१॥

इतश्च न निरंकुशं विकारालंबनानामैश्वर्यं तस्माद्भोगमात्रमेवैषां अनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते— 'तमाहापो वै खलु मीयन्ते लोकोऽसौ' इति 'स यथैतां देवतां र्वाणि भूतान्यवन्त्येवं है विदं सर्वाणि

भूतान्यवन्ति' 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' इत्यादि-भेदव्यपदेशलिंगेभ्यः ॥२१॥

नन्वेवं सति सातिशयत्वादंतवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात्ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येत इत्यत उत्तरं भगवान्बादरायण आचार्यः पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥२२॥

नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति, यस्मिन्नरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरं मदीयं सरो यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पूर्ब्रह्मणो यस्मिंश्च प्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्म यश्चानेकधा मंत्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपंच्यते, ते तं प्राप्य न चंद्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुतः? 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' 'तेषां न पुनरावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते' 'न च पुनरावर्तते' इत्यादिशब्देभ्यः । अंतवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिः तथा वर्णितं 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरम्' [४.३.१०] इत्यत्र । सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । तदाश्रयणेनैव हि गुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥२२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

समाप्तमिदं ब्रह्मसूत्रभाष्य ॥

सू: णां वर्णानु :

शारीरकमीमांसाभाष्ये णतया उदाहृतानां श्रुतिस्मृतीत्यादिवाक्यानां वर्णानुक्रमः ।

ॐकार एवेदं सर्वम् छां. २.२३.३
ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म छां. ४.१०.५
अक्षरात्परतः परः मुं. २.१.२
अगृह्यो न हि गृह्यते बृ.४.२.४
अग्निरन्नादः बृ.१.४.६
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् गी.८.२४
अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः मुं. २.१.१४
अग्निर्वा अकामयत अन्नादो वेदानां स्यामिति तै. ब्रा. ३.१.४.१
अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ऐ. आ. २.४.२.४
अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः छां. ३.१८.२
अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः कठ. ४.१३
अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंऽतरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ठ. ६.१
अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः बृ. ३.८.८
अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् स्मृ.?
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः श्वे. ४.५
अतोऽन्यदार्तम् बृ. ३.४
अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्छरीरे सुखं भवति प्र. ४.६
अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति कौ. ३.३
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते मुं. १.१.५
अ परिव्राड्विवर्णवासा मुंडोऽपरिग्रहः जाबा. ५
अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय छां. ८.४.१
अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य छां.८.३.४
अथ य एषोंऽतरक्षिणि पुरुषो दृश्यते छां.१.७.५
अथ य एषोंऽतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते छां. १.६.६

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि कठ. ३.१३
यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविंदन्नृषिषु प्रतिष्ठाम् ऋ. १०.७१.३
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । तै. ३.१
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मन । सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् तै.२.९
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं मुं. १.१.६
यत्पांचजन्यया विशा ऋ. ८.५३.
यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि नारा. ८०
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः गी. ८.२३
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् बृ. २.४.१४; ४.५.१५
यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा छां. ७.२४.१
यत्र सुप्तो न चन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं बृ. ४.३.१९ मां. ५
यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति बृ. २.४.१३; ४.५.१५
यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति छां. ६.८.१
यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति छां. ३.१४.१
यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः कौ. ३.३
यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय मुं. ३.२.८
यथा पृथिव्यामोषधयः भवन्ति मुं. १.१.७
यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो श. ब्रा. १०.६.३.२
यथोदकं शुद्धे शुद्धमा क्तं तादृगेव भवति कठ. ४.१५
य र्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः मुं. १.१.७
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि गी. १५.१२
यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं हिं वागप्येति प्राणं श. ब्रा. १०.३.३.६
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः मुं. ३.२.८
यदा सुप्तः स्वप्नं न चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति कौ. ३.३
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां तै. २.
यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् कठ. ६.२
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह कठ. ४.१०
यदेष आकाश आनंदो न स्यात् तै. २.

शब्दार्थः

—

अथातो धर्मजिज्ञासा । अथ वेदाध्ययनानंतरं अतो वेदस्य वदर्थपरत्वात् धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्यः ।

अधिकरणं विषयविभागः ।

अधिकारः आरंभः ।

अधिकारलक्षणं जै. . ६.१ ।

अध्यासः—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति वा । स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः । दृष्टं दर्शनं, संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः ।

अनुप्रवेशः संबंधः ।

अनुशयः कर्मशेषः ।

अपनयः वियोगः ।

अभिनिवेशो मिथ्याभिमानः ।

अभिविमीमीते निर्मिमीते ।

अवगतिः—आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यम् ।

अवाकी वागादिसेंद्रियरहितः ।

अहंकर्ता जीवात्मा ।

आत्मा यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते । इति स्मृतिः ।

इतरेतरभावः—अत्यंताभेदः, तादात्म्यम् ।

ऊर्णनाभिः लूताकीटः ।

एकायनप्रक्रिया बृ. ४.५.१२

कार्यं शरीरं, करणं इंद्रियजातम् ।

क्षत्ता सूतः ।

तज्जलान्—तज्जलानं । तस्माज्जायते इति तज्जं, तस्मिंल्लीयते इति तल्लं, तस्मिन्ननिति इति तदनं, इति तज्जलानं । तज्जलान् इति छांद

रूप ।

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः । तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङादिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम् ।

'तस्य ज्ञानमुपदेशः'—तस्य धर्मस्य ज्ञानं प्रमाणमुपदेशो विधिरिति जै. १.५.

दहरत्वं अल्पत्वम् ।

निःश्रेयसं—नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं मोक्षः ।

पुरुषः पूर्षु शरीरेषु, पुरि हृदये वा शेते इति पुरुषः ।

पुरुषव्यापारः प्रयत्नः, पुरुषव्यापारतंत्रत्वं—पुरुषव्यापारः प्रयत्नः तत्र हेतुः यस्य तत्त्वम् ।

भव्यः—भवतीति भव्यः, साध्यः ।

भागिनी युक्ता । भागी युक्तः ।

भूमा व्यवहारातीतं पूर्णं वस्तु भूमा ।

मात्राः । पंच शब्दादयः पंच पृथ्व्यादयः इति दश भूतमात्राः । पंच बुद्धींद्रियाणि पंच बुद्धयः इति दश प्रज्ञामात्राः ।

मीमांसा—विचारः, परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाची मीमांसा-शब्दः ।

वरणा भ्रूः ।

विद्यास्थानानि—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणानिरुक्तछंदोज्योतिषाणि षडंगानि । तेषां उपबृंहणं उपकरणम् ।

विप्रतिपत्तिः—विरुद्धा प्रतिपत्तिः ।

विलयनेन शोधनेन ।

विशयः संशयः ।

शमदमादिसाधनसंपत्—लौकिकव्यापारान्मनः उपरमः शमः । बाह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वंद्वसहनं तितिक्षा । निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानं । सर्वत्रास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा । एतत्षट्कप्राप्तिः शमादिसंपत् ।

शारीरकमीमांसा शरीरमेव शरीरकं तन्निवासी शारीरको जीवः तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमां । ।

शुंगेन कार्येण ।

शेष `षित्वं अंगांगिभावः ।

शेषः संबंधसामान्यम् ।

समन्वयः सम्यगन्वयः । अन्वयः तात्पर्यविषयत्वम् ।

संप्रदायः गुरुशिष्यपरंपराध्ययनम् ।

संवेशनोद्गमनं लयोदयौ ।

साधनचतुष्टयं—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रा भोगाविरागः, शमदमादि ाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च ।

सुषयः छिद्राणि ।

सूत्रं—'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः ारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीपिणः ॥' भा. आ. 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवाद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥' आ.

हृदयाद्यवदानानां आनंतर्यनियमः—'हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इति अथाग्रशब्दाभ्यां आनंतर्यनियमः क्रमः ।

